

ปีที่ ๘ เล่ม ๖ มีนาคม ๒๕๐๘

ศิลปาการ

นิทรรศการภาพถ่ายสองเดือนของกรมศิลปาการ

รูปสลักปูนดำ ศิลปสมัยทวาราวดี

ที่ผนังถ้ำพระงาม เขาน้ำพุ ตำบลทับกวาง

อำเภอแก่งคอย จังหวัดสระบุรี

สารบัญ

ปีที่ ๘ เล่ม ๖

มีนาคม

๒๕๐๘

๑. สารสันสมเด็จ สมเด็จ ฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ
และสมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรง ฯ หน้า ๑
๒. บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ สมเด็จ ฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ
และพระยาอนุমানราชธน ,, ๑๔
๓. ขรรمجักร ธนิต อยู่โพธิ์ ,, ๒๔
๔. วัฒนธรรมหินใหญ่ในประเทศไทย ชิน อยู่ดี ,, ๖๒
๕. คำนานสิงหนวัติกุมาร ฉบับสอบค้น มานิต วลลิโกตม ,, ๖๘
๖. คำอ่านศิลาจารึก อักษรและภาษาไทย วัดศรีอุโมงค์คำ
อำเภอพะเยา จังหวัดเชียงราย ประसार บุญประครอง ,, ๗๖
๗. รายงานการสำรวจเมืองโบราณในอาณาจักรสุโขทัย
..... ตรี อมาตยกุล ,, ๘๑
๘. อธิบายเพลง “จันทิมนเล็ก” เถา มนตรี ตรีมาโท ,, ๘๑
โน้ตเพลง “จันทิมนเล็ก” เถา มนตรี ตรีมาโท ,, ๘๒

SILPĀKON

Vol. 8

March, 1965

No. 6

CONTENTS

1. "San Somdet" (Letters between Their late Royal Highnesses,
Prince Naris and Prince Damrong)	Page 1
2. Notes on Miscellaneous Subjects
By His late Royal Highness, Prince Naris and Phya Anuman Rajadhon	14
3. Dharma - Cakra
By Dhanit Yupho	24
4. Megalithic Culture in Thailand
By Chin Yu - Di	62
5. The Singhanawati Kumāra Chronicle
By Manit Wallibhodom	68
6. Reading and Explanation of The Inscription in Thai
Characters, Found at Wat Sri - U - Mong - Kam, - Chiangrai
By Prasarn Boonprakong	76
7. Report on Surveying of Ancient Towns in Sukhodai Kingdom
By Tri Amatyakul	81
8. Explanation of The Thai Song "Cin - Khim - Leg"
By Montri Tramote	91
Musical Notes of The Thai Song "Cin - Khim - Leg"
By Montri Tramote	92

ธรรมจักร

ของ

อนิโต อยู่โพธิ์

ก่อนจะพูดถึงเรื่องธรรมจักร ข้าพเจ้าขอทบทวน^๕ ฟันความจำเรื่องพุทธประวัติ แก่บรรดาท่านพุทธศาสนิกชน ซึ่งยังคงจำกันได้ดีว่า ก่อนที่พระพุทธเจ้าจะประสูตินั้น มีพระคัมภีร์ทายลักษณะบอกไว้ว่า ท่านผู้ประกอบด้วยลักษณะของมหาบุรุษ ๓๒ ประการ ย่อมมีคติเป็น ๒ คือ ถ้าอยู่ครองฆราวาส จักได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ถ้าออกบวรพชา จักได้เป็นพระพุทธเจ้า

พระเจ้าจักรพรรดิ มีสมบัติเป็นอย่างไรบ้าง ? เราลองพิจารณากันดูก่อน ตามคัมภีร์พระพุทธศาสนากล่าวไว้ว่า พระเจ้าจักรพรรดิมีสมบัติสำคัญ เรียกว่า รัตนะ มี ๗ อย่างคือ จักรแก้ว, ช้างแก้ว, ม้าแก้ว, แก้วมณี, นางแก้ว, ชุนคลังแก้ว และชุนพลแก้ว ใน ๗ อย่างนี้ จักรแก้วเป็นของสำแดงพระบรมเดชานุภาพสำคัญที่สุด และดูเหมือนจักรแก้วหรือจักรรัตนะนี้แหละ ที่เป็นเหตุให้ได้ชื่อว่าเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ จักรรัตนะ หรือจักรแก้ว

หรือล้อแก้ว^๕ ตามพระคัมภีร์บาลีบอกไว้ว่ามีกำพันซี่ มีกง มีคุม บริบูรณ์ด้วยอาการทุกอย่าง เมื่อจักรรัตนะบังเกิดแก่พระราชองค์ใด พระราชองค์นั้นก็จะเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ท่านพรรณนาไว้ว่า วันที่จักรรัตนะปรากฏนั้นเป็น วันเพ็ญอุโบสถ พระราชาทรงสงฆ์พระเศียรและรักษาอุโบสถศีล เสด็จประทับอยู่บนราชอาสน์ ณ ปราสาทชั้นบน แล้วจักรรัตนะก็ลอยจากจักรทหะในภูเขาวินุลบรรพตมา ปรากฏเฉพาะพระพักตร์ ให้ทรงประจักษ์ว่า พระองค์เป็นราชาจักรพรรดิแล้ว พระเจ้าจักรพรรดิก็จจะเสด็จลุกจากราชอาสน์ ทรงทำอุตตราสงค์ แล้วทรงหยิบพระสุวรรณภิงคารด้วยพระหัตถ์ซ้าย ทรงประพรมน้ำในพระสุวรรณภิงคารลงบนจักรรัตนะ ด้วยพระหัตถ์ขวา แล้วมีพระราชดำรัสว่า จักรรัตนะอันเจริญจงหมุนไป จักรรัตนะอันเจริญจงนำชัยชนะให้ยิ่ง ๆ ขึ้น แล้วจักรรัตนะนั้นก็หมุนไปทางทิศบูรพา หมุนไปทางทิศทักษิณ หมุนไปทางทิศปัจจิม

หมุนไปทางทิศอุดร จักรรัตนะหมุนไป
ทางทิศใต้ พระเจ้าจักรพรรดิพร้อมด้วย
จตุรงคเสนาาก็เสด็จตามไปด้วย จักรรัตนะ
หยุดอยู่ ณ ประเทศโค พระเจ้าจักรพรรดิ
กับจตุรงคเสนาาก็พักอยู่ ณ ประเทศนั้นด้วย
บรรดาพระราชผู้เคยเป็นปฏิปักษ์อยู่ในทิศ
นั้น ๆ ก็เข้ามาเฝ้าถวายการต้อนรับถวาย
ความภักดี ยอมอยู่ใต้พระบรมเดชานุภาพ
พระเจ้า จักรพรรดิ ก็ พระราชทานโอวาท
ด้วยศีลห้า (ซึ่งเรารู้จักกันดีแล้ว) เมื่อ
จักรรัตนะนำชัยชนะไปทั่วปฐพี มีมหา
สมุทรเป็นแดนโดยรอบแล้ว ก็นำเสด็จ
กลับมายังราชธานี (๑) จักรรัตนะหรือล้อ
แก้วนี้ในคัมภีร์อรรถกถา (๒) พรรณนา
ขยายความออกไปอีกยืดยาว แต่พอสรุป
กล่าวได้ว่า จักรรัตนะนี้มีรูปเหมือนล้อ
รถ คุมเป็นแก้วอินทนิล ตรงกลางคุม
ส่องแสงชานออกเป็น วงกลม เหมือน พระ
จันทร์ทรงกลด รอบคุมเป็นแผ่นเงิน มี
ซี่ก้านแล้วด้วยแก้ว ๗ ประการทั้งพันซี่
ก้านแต่ละซี่มีลวดลายประดับต่าง ๆ กัน ส่วน
กงล้อเป็นแก้วประพาฬสีสุกใส วงนอก
ของกงทุกระยะของก้าน ๑๐ ซี่ที่สอดเข้าไป

นั้น มีท่อแก้วประพาทติดอยู่ขอบนอกของ
 กงทุกระยะ รวม ๑๐๐ ท่อ เมื่อจักรกัณฑ์
 หมุนไปในอากาศ ท่อแก้วประพาทเหล่านี้น
 จะก่อกมลเกิดเป็นเสียงไพเราะ ทุกเสียง
 บัญญัติอย่างกตนต์รี บนท่อแก้วประพาท
 แต่ละอันมีเศวตฉัตรห้อยเฟื้องดอกไม้แก้ว
 มุกดา เมื่อจักรกัณฑ์หมุนเวียนไปจะปรก
 คล้ายวงล้อ ๓ อัน หมุนอยู่ภายในของกัน
 และกัน

แต่เท่าที่เห็นทำรูปกันไว้ ก็ทำ
เป็นอย่างดีรถหรือล้อเกวียนนั้นเอง

เมื่อได้พูดถึงจักรวรรดินี้ หรือ
ลัทธิแก้ว ซึ่งเป็นสมบัติส่งเสริมพระบรม
เทชาณุภาพสำคัญยิ่งของพระเจ้าจักรพรรดิ
มาโดยสังเขปเช่นนี้ ก็พอจะนึกเห็นกันได้
ว่า พระเจ้าจักรพรรดิก็คือผู้ทำให้จักรหรือ
ลัทธิหมุนไป ซึ่งในบางพระสูตรยังกล่าวเป็น
ตำนานไว้อีกว่า พระราชาจักรพรรดิ ผู้
ประกอบด้วยธรรม ทรงเป็นธรรมราชา
เป็นผู้ทำให้จักรหมุนไปโดยธรรม จักรนั้น
อันสัตว์มนุษย์ไร ๆ ผู้เป็นปรปักษ์ (ข้อ
พระเจ้าจักรพรรดิ) จะหมุนไม่ได้(๒)

เมื่อพระ สิทธัตถราชกุมาร ไม่ต้อง
พระประสงค์สมบัติจักรพรรดิ และทรง
ปรารถนาจะเป็นพระพุทธเจ้า จึงเสด็จ
ออกบรรพชา และทรง บำเพ็ญเพียร จนได้
ตรัสรู้ “พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิ” พระ
องค์ก็เป็นพระสัมมาสัมพุทธ หรือที่เรา
เรียกกันเป็นคำสามัญว่า พระพุทธเจ้า
พระพุทธเจ้าได้โปรด ประทานเทศนาเป็น
ครั้งแรกแก่พระภิกษุปัญจวัคคีย์ คือพวก
พระภิกษุ ๕ องค์ ณ อสิปัตตะมิกทายวัน
ในเมืองพาราณสี เมื่อวันอาสาฬหบูชา
คือเพ็ญเดือน ๘ เทศนาครั้งแรกนี้เรียกกัน
ว่า “ปฐมเทศนา” และเรื่องที่พระพุทธเจ้า
ทรงใช้เป็นปฐมเทศนานั้น เรียกว่า ธัมม-
จักกัปปวัตตนสูตร แปลง่าย ๆ ก็ว่า พระ
สูตรว่าด้วยเรื่องพระพุทธเจ้าทรงหมุน ล้อ
แห่งธรรมหรือธรรมจักร

ที่ข้าพเจ้านำเอาเรื่องพระเจ้าจักร-
พรรดิ และจักรรัตนะ หรือจักรแก้ว หรือ
ล้อแก้ว มากล่าวนำไว้ยืดยาว ก็โดยประ-
สงค์จะให้เป็นที่กำหนดหมายรู้ไว้ ว่า
พระเจ้าจักรพรรดินั้น ทรงมีจักรรัตนะเป็น
เครื่องมือแผ่พระบรมเดชานุภาพ ส่วน
พระพุทธเจ้า เมื่อตรัสเทศนาครั้งแรก ก็
ทรงใช้ธรรมจักรเป็นเครื่องมือแผ่พระธรรม

เป็นตัวอย่างเปรียบเทียบกัน จักรรัตนะนั้น
ได้กล่าวนำข้างต้นแล้วว่า พระราชาจักร-
พรรดิทรงทำให้หมุน สัตว์มนุษย์ไร ๆ ที่
เป็นปรปักษ์ (ต่อพระราชาจักรพรรดิ) จะ
หมุนไม่ได้ ธรรมจักรก็เช่นเดียวกัน พระ
พุทธเจ้าทรงหมุน ใครอื่นหมุนไม่ได้ เช่น
ที่กล่าวไว้ในตอนท้ายธรรมจักกัปปวัตตน-
สูตร มีเรื่องพวกเทวดาประกาศก้องไถย
เสียงตั้งแต่ภาคพื้นดินต่อๆ ขึ้นไปถึงพรหม-
โลกว่า “ธรรมจักรประเสริฐยิ่ง ที่สมณะ
หรือพราหมณ์ หรือเทวดา หรือมาร หรือ
พรหม หรือใคร ๆ ในโลก หมุนกันไม่ได้
นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมุนได้แล้ว
ณ อสิปัตตะมิกทายวันในนครพาราณสี”(๑)
ตามที่กล่าวนี้ก็คงเห็นกันได้ว่า พระพุทธ-
เจ้า แม้จะได้ทรงสละความเป็นพระเจ้า
จักรพรรดิ เสด็จออกทรงผนวชและตรัสรู้
แล้ว ก็ยังนำเอาลักษณะกิริยาหมุนจักร
ของจักรพรรดิ มาใช้ในการ ประกาศ พระ
ธรรม-แสดงให้เห็นว่าในครั้งกระนั้น ความ
เชื่อในเรื่อง พระเจ้าจักรพรรดิหมุน จักก-
รัตนะมีอยู่ในหมู่ประชาชนชาวอินเดียโดย
ทั่วไป หรืออย่างน้อยก็มีอยู่ในหมู่ชนชาว

(๑) เอตมฺหํ กวฺหา พาราณสี อสิปัตเตน มิกทายเณ อนุตฺตํ ธมฺมจกฺกํ ปวตฺตติ อปฺปฎิวตฺตติ สมณเณ วา
พฺราหฺมณเณ วา เทวเณ วา มารเณ วา พุทฺธมฺหา วา เกณจิ วา โลกสฺมี - ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตนสูตร...

อินเดียตอนกลาง เมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมจักร จึงมีชาวเล้าลือกระฉ่อนไปโดยกว้างขวางอย่างรวดเร็ว เรียกจักรของพระพุทธเจ้าเป็นธรรมจักร มิใช่จักรรัตนอย่างของพระเจ้าจักรพรรดิ ถ้าจะตั้งเป็นปัญหาว่าพระพุทธเจ้าทรง หมุนธรรมจักรอย่างไร ? และข้อความของธรรมจักรที่ทรงหมุนนั้นว่าอย่างไร ? เป็นเรื่องต้องพูดกันต่างหาก หวังว่าบรรดาท่านนักเลงธรรมะทั้งหลาย ย่อมทราบกันดีอยู่แล้ว ข้าพเจ้าขอนำไปกล่าวในโอกาสอื่น จะไม่นำมากล่าวในที่นี้ และจะพิจารณาธรรมจักรทางวิชาโบราณคดีและศิลปต่อไป

ตอนที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมจักรกับปวตตนสูตรนี้ บรรดาพุทธศาสนิกชนทุกสมัยถือเป็นเหตุการณ์สำคัญอย่างยิ่งตอนหนึ่งในพุทธประวัติ ซึ่งเรียกกันว่า “ปาง” เช่นเดียวกับอีก ๓ ตอน คือ ปางประสูติ ปางตรัสรู้ และปางปรินิพพาน ครั้นภายหลังพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว จึงได้มีผู้สร้างรูปแสดงเรื่องตามปางเหล่านั้นกันขึ้น แต่การที่จะสร้างพระรูปพระพุทธองค์ ซึ่งเป็นที่เคารพขึ้นในประเทศอินเดียสมัยนั้น เป็นของต้องห้าม

บรรดาศิลปินของอินเดียจึงคิดหาวิธีสร้างเป็นรูปภาพแสดงเรื่องราวตามปางเหล่านั้นขึ้นแทน โดยไม่ทำเป็นพระรูปพระพุทธองค์ ในเรื่องนี้สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ได้ทรงนำเอาแนวความคิดของนักโบราณคดีชาวฝรั่งเศสมาอธิบายไว้ว่า “มูลเหตุของรูปภาพในพระพุทธศาสนา ศาสตราจารย์ฟูแชร์ ตรวจหลักฐาน ที่มีอยู่เห็นว่า เดิมจะเกิดขึ้น ณ ที่บริ โภคเจดีย์ ๔ แห่ง คือ ที่ประสูติ ตรัสรู้ ปฐมเทศนา และปรินิพพาน ก่อนที่อื่น ด้วยมีเงินตอกตราเป็นรูปดอกบัวเป็น เครื่องหมายที่ประสูติ รูปต้นโพธิ์เป็นเครื่องหมายที่ตรัสรู้ รูปธรรมจักรเป็นเครื่องหมายที่ปฐมเทศนา และรูปสถูปเป็นเครื่องหมายที่ปรินิพพาน ปรากฏว่าเป็นของเก่า ก่อนเจดีย์วัตถุของพระเจ้าอโศกมหาราช ช้านาน ครั้นต่อมาตั้งแต่พระเจ้าอโศกมหาราช ยกพระพุทธศาสนาขึ้นเป็นศาสนาสำหรับประเทศ และสร้างเจดีย์วัตถุใหญ่โตต่าง ๆ อันประกอบด้วยฝีมือช่าง พวกช่างเอาเครื่องหมายในเงินตรานั้นมาคิดประกอบ เป็นลวดลายของเจดีย์สถาน ในสมัยนั้นยังห้ามมิให้ทำพระพุทธรูป จึงทำดอกบัวเป็นเครื่องหมาย

ปางประสูติ บัลลังก์กับต้นโพธิ์เป็นเครื่อง
หมายปางตรัสรู้ ธรรมจักรกับกวางเป็น
เครื่องหมายปางปฐมเทศนา พระสถูป

เป็นเครื่องหมายปางปรินิพพาน”(๑) ล้อ
ธรรมจักร ที่นัก ปราชญ์ ทางโบราณคดีได้
พบว่ามียายุเก่าที่สุด เข้าใจว่า ธรรมจักร

รูปที่ ๑

เครื่องหมายพระสัม
มชรรณ ซึ่งประดิษฐาน
อยู่เหนือสิงโต ๔ ตัว
หันหน้าออกสู่ทิศทั้งสี่
บนฐานกลมเหนือบัว
หัวเสาศิลาของพระเจ้า
อโศกมหาราช สร้าง
ขึ้นในรัชสมัยของพระ
เจ้าอโศกเมื่อราวปลาย
พุทธศตวรรษที่ ๓ (รูป
ที่ ๑) แต่ต่อมาได้หัก
พังตกจมดินอยู่ที่ตำบล
สารนาถ ใกล้เมือง
พาราณสี เพิ่งขุดค้น
พบเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗

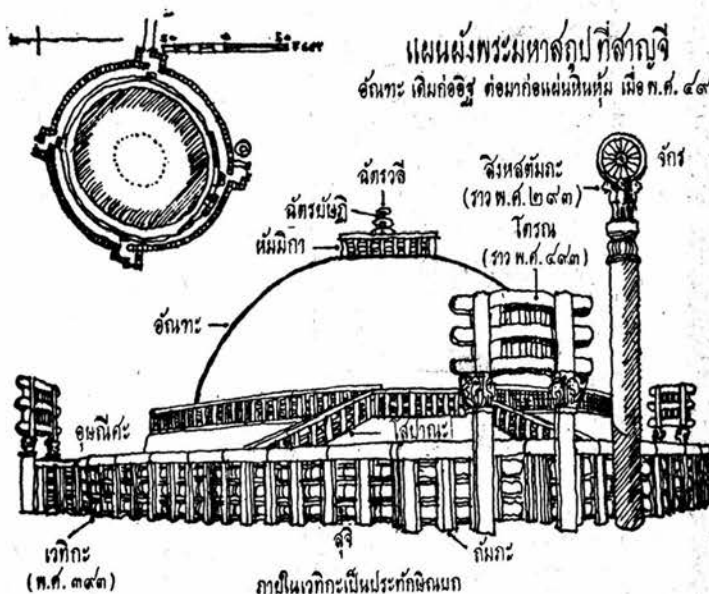
(ซ้าย) ภาพสิงโตรองรับธรรมจักรเหนือบัวหัวเสา บนเสาศิลาอโศก ขุดพบที่ตำบลสารนาถเมืองพาราณสี

(ขวา) ภาพจำหลักเป็นดอกบัว และเสาธรรมจักร ที่กำแพงศิลาพระมหาสถูปสาญจี จะเห็นดอกบัว
ตูมสองดอกชูขึ้นออกจากฐานเหนือบัวกว่า คล้ายรูปประฆังคว่ำ แสดงให้เห็นว่า ขอดเสาศิลา
อโศก (ภาพซ้าย) เมื่อยังสมบูรณ์ดีอยู่ ก็จะมีธรรมจักรประดิษฐานอยู่เหนือหัวสิงโตทั้งสี่ เช่น
ในรูปขวา

(๑) สารานุกรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๓๘

ที่ฐานกลมรองรับเหนือ บัวหัวเสา ตรง
เท้าสิงโตทั้งสองมานั้น มีวงล้อจำหลัก
๔ วง ประจำทั้งสี่ด้าน ระหว่างวงล้อจำหลัก
เป็นรูปสัตว์คั่นช่วงล้อละตัว รวม ๔ ตัว
คือ รูปช้าง รูปงู รูปม้าและสิงโต(*)
ภาพของสัตว์ทั้งสี่นี้ มองเห็นว่ามี ไต่ ขึ้นนั่ง
แต่มีท่าวิ่งหรือเดินทุกตัว อันแสดงให้เห็น

สิงโตทรงธรรมจักร เรียกว่า สิงหสัทัมพะ
ตั้งอยู่ริมประตูหรือ โตรณถ้ำน้ ใต้ ของพระ
มหาสถูปสาญจีอีกเสาหนึ่ง (รูปที่ ๒)
ต่อจากสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชมา ก็มีลั
ทธิธรรมจักรซึ่งจำหลักอยู่เหนือเสาประตูหรือ
โตรณของพระมหาสถูปสาญจี มีอายุอยู่ใน
ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๔ - ที่ ๕ คือ

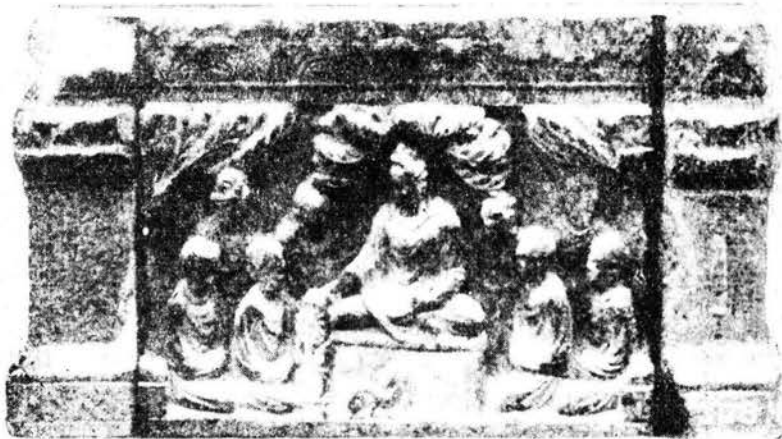
รูปที่ ๒

ว่าวงล้อเหล่านี้กำลังหมุน มีได้หยุดเฉย
ซึ่งรัฐบาลอินเดียสมัยนี้ ได้นำรูปบัวหัว
เสามีสิงโต ๔ ตัวนี้ มาใช้เป็น สัญลักษณ์
ของประเทศอินเดียในปัจจุบัน กับมีเสา

ขวา พระหัตถ์ขวาทรงถือธรรมจักรอยู่
 ระดับพระชานุ กำลังทรงยื่นธรรมจักรนั้น
 ให้แก่พระปัญจวัคคีย์ ซึ่งนั่งอยู่ข้างพระแท่น
 ด้านขวา ๒ องค์ อีก ๓ องค์นั่งอยู่ทางซ้าย

(๑) บางท่านอธิบายว่าสัตว์ทั้งสี่นี้ เป็นสัตว์ประจำทิศี่ ในคัมภีร์ไตรภูมิฉบับรัชกาลที่ ๑. มีกล่าวว่สระโณคาต มีทางน้ำไหลออก ๔ ทิศ ทิศตะวันออกไหลออกจากปากธารสี่ทิศ ทิศตะวันตกไหลออกจากปากข้าง ทิศเหนือไหลออกจากปากม้า และทิศใต้ไหลออกจากปากโค คงมาจากแนวความคิดเดียวกัน

ของพระแท่น ที่หน้า
พระแท่น มีรูป กวาง
หมอบ ๑ ตัว หันหัว
เหลียวหลัง (รูปที่ ๓)
แต่ต่อมาในสมัย
อมรวดี (พ.ศ. ๗๐๐
- ๘๕๐) ทำพระ
พุทธรูปปางนี้ เป็น
พระพุทธรองค์ทรงหม่อม
อุตราสงค์เปิด พระ

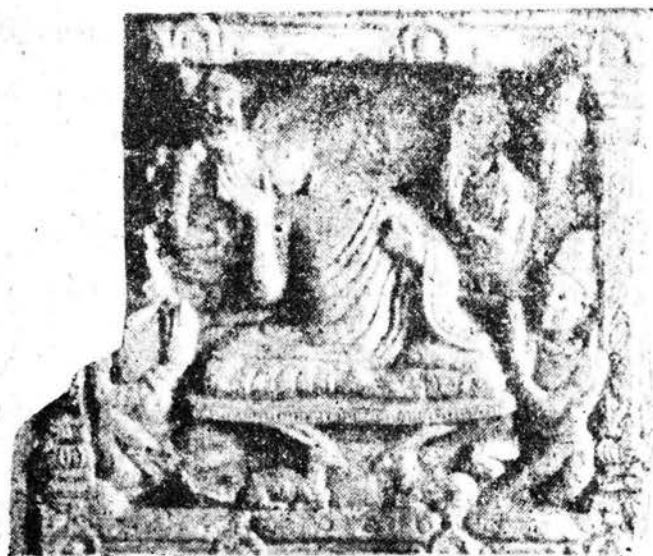

รูปที่ ๓

ปางประทานปฐมเทศนา ศิลปสมัยคันธาระ (พ.ศ. ๕๐๐ - ๖๐๕๐)

อัสสาขวา ประทับนั่งพับพระแสงเชิงบนพระ
แท่น ยกพระหัตถ์ขวา ซึ่งแบฝ่าพระหัตถ์
หันออกข้างนอกในระดับพระอัสสา ส่วน
พระหัตถ์ซ้ายหันฝ่าพระหัตถ์เข้าเป็นท่าทรง

กำจีวรอยู่ระดับพระอุระซ้าย พระบัญญัติ
นั่งอยู่ทางเบื้องขวาพระแท่น ๒ องค์ ทาง
เบื้องซ้าย ๓ องค์ ที่หน้าพระแท่นมีกวาง
๒ ตัวหันหน้าเข้าหากัน (ไม่มีธรรมจักร)

รูปที่ ๔

ปางประทานปฐมเทศนา ศิลปสมัยอมรวดี (พ.ศ. ๗๐๐ - ๘๕๐)

(รูปที่ ๔) แต่พระพุทธรูปปางนี้
ในสมัยคุปตะ (ระหว่าง พ.ศ. ๘๕๐
- ๑๑๕๐) ทำเป็นรูปพระพุทธรองค์
ประทับนั่งบนพระแท่น ทรง
ห้อยพระบาททั้งสองลง อย่างนั่ง
เกาอี้บ้าง (รูปที่ ๕) นั่งขัดสมาธิ
บ้าง ทรงยกพระหัตถ์ขวาจับ
เป็นวงหมายถึงธรรมจักร และ
พระหัตถ์ซ้ายจับนิ้วพระหัตถ์เป็น
ท่ากำลังทรงหมุนอยู่ตรงพระอุระ

และมีรูปธรรมจักร หันทางแบน
ออก อยู่เบื้องล่างใต้พระบาทลง
มา หรือถ้าทำเป็นพระพุทธรูป
นั่งขัดสมาธิก็ทำรูปธรรมจักรหัน
ด้านข้างออกข้าง (รูปที่ ๖)
หันทางส่วนแบนออกข้าง มีรูป
คนนั่ง ประนมมือ ตรง หน้า พระ
แท่นหันด้านข้างออกอยู่สองฟาก
ธรรมจักร ข้างละ ๓ คน รวม ๖
(กล่าวกันว่าที่ทำเป็น ๖ คนนั้น
เป็น รูปพระปัญจวัคคีย์ ๕ องค์

รูปที่ ๕

กับรูปคนสร้างพระพุทธรูปปางนี้ อีก ๑ จึง
เป็น ๖ คน) เบื้องหน้าธรรมจักรออกมา มี
กวางหมอบเหลียวหลังข้างละตัว นอกนั้นก็
มีลวดลายประดับบ้าง ทำเป็นภาพประกอบ
บ้างต่าง ๆ กันออกไป ที่มีรูปกวางอยู่ด้วย
ก็เพื่อให้ผู้ดู ทราบได้ว่ากำลัง ทรง ประทาน
ปฐมเทศนาในมิกทายวัน แต่ที่สำคัญก็คือ
รูปธรรมจักรจำหลักบนแผ่นหินทำเป็นภาพ
ลายนูนต่ำบ้างนูนสูงบ้าง และมีภาพจำหลัก
อื่นประกอบ หรือจำหลักประกอบกับภาพ
อื่นมีภาพพระพุทธรูปองค์ทรงประทานเทศนา
เป็นต้น ไม่ปรากฏว่าจำหลักเป็นธรรมจักร
หรือรูปวงล้อลอยตัวโดยเฉพาะ เช่น ล้อ

ปางปฐมเทศนา สมัยคุปตะ (พ.ศ. ๘๕๐-๑๑๕๐)

ธรรมจักรที่พบในประเทศไทย ซึ่งธรรม-
จักรในประเทศไทยส่วนมากจำหลักลอยตัว
และจำหลักทั้งสองด้าน มีอยู่อันหรือสอง
อันที่จำหลักด้านเดียว เช่นที่ในวัดมหาธาตุ
จังหวัดเพชรบุรี

ลือธรรมจักรที่พบและรู้จักกันใน
ประเทศไทยนั้น เข้าใจว่าเริ่มแต่ครั้งรัช-
สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เมื่อครั้งโปรดให้ชุดแต่ง บุรณะ พระปฐม-
เจดีย์ในรัชกาลที่ ๔ ปรากฏว่าได้ชุดพบ
ธรรมจักรหรือวงล้อศิลา ในบริเวณพระ
ปฐมเจดีย์เป็นจำนวนหลายอัน ซึ่งบางอัน
แตกหัก ชิ้นส่วนสูญหายไป ที่ยังอยู่ครบ

ถ้วนสมบุรณ์ดี
ก็มี แต่ละอัน
มีลาย ประดับ
มาก บ้าง น้อย
บ้าง สมเด็จพระ
พระมหาสมณะ
เจ้า กรมพระ
ยาปวเรศวริ-
ยาลงกรณ์ ได้
ทรงนิพนธ์ถึง
ธรรมจักรหรือ
วงล้อเหล่านี้
ไว้ในเรื่องพระ
ปฐมเจติย์ มี
ความตอนหนึ่ง
ว่า “เขาขุได้
จักรศิลา ที่คน
แต่ก่อนทำบูชา
พระไว้ในวัด
เก่า ๆ จมอยู่
ใต้ดิน มี หลาย
อัน นี้ก็รู้ได้ว่า

รูปที่ ๖

พระพุทธรูปศิลา ปางประทานปฐมเทศนา ศิลปสมัยคุปตะ พิพิธภัณฑ์สถาน เมืองสารนาถ

แต่ก่อนนั้นเห็นจะเป็นเมืองใหญ่โต ไพบูลย์
ด้วยโกโคยไอศวรรย์สมบัติ เป็นเมืองอัน

พระมหากษัตริย์ได้ครอบครอง เห็นท่าน
ผู้เป็นเจ้าของจักรสำคัญคิด ว่าสมบัติของ

เราเห็นจิตรโตใหญ่อยู่แล้ว ยัฆาตอยู่แต่
จักรแก้วยังมีไม่ จึงได้ทำจักรศิลาบูชา
พระรัตนตรัยในเพลานั้น ด้วยมุ่งหวังหา
ผลเป็นสำคัญของท่านผู้ครอบครองแผ่นดิน
อีกอย่างหนึ่งจะทำให้เห็นว่าเมืองนี้เป็น
สุทัศน์เทพนคร เมื่อถึงศาสนกาลนี้ได้มี
นามกว่าเมืองกุสินารา เป็นมงคลประเทศ
ปรากฏเล่าลือมาจนกาลบัดนี้ ว่าเป็นที่
เกิดที่มีแห่ง พระเจ้า จักรพรรดิ มาแต่ก่อน

จักรรัตนะจึงได้ซุกซ่อนลับจมอยู่ใต้ดิน”(๑)
ธรรมจักรหรือวงล้อเหล่านี้ต่อมา ได้นำมา
เก็บ รักษา ไว้ที่พิพิธภัณฑสถาน แห่ง ชาติ
กรุงเทพ ฯ บ้าง จัดตั้งแสดงไว้ที่ระเบียง
ด้านตะวันตกขององค์พระปฐมเจดีย์บ้าง เก็บ
ไว้ในพิพิธภัณฑสถาน ฯ พระปฐมเจดีย์
บ้าง เมื่อฟูแนโร (L.Fournereau) นัก
สำรวจชาวฝรั่งเศส ได้มาพบวงล้อหรือ
จักรศิลานี้ในปี พ.ศ. ๒๔๓๘ ก็ได้นำรูป

รูปที่ ๗

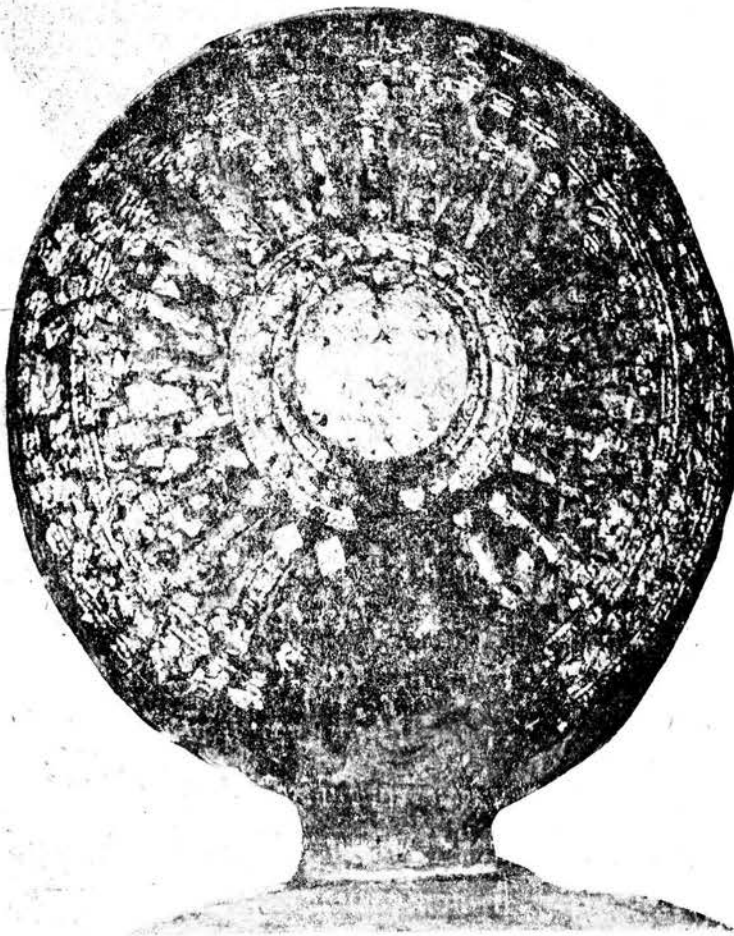
ธรรมจักร วัดคลองขวาง ตำบลเมืองเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา

(๑) เรื่องพระปฐมเจดีย์ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่ พ.ศ. ๒๕๐๖

ไปพิมพ์ลงในหนังสือเรื่อง “ประเทศสยามโบราณ” (Le Siam ancien) และอธิบายไว้ว่า วงล้อเหล่านี้เป็นเครื่องหมายแสดงถึงจักรหรือ ล้อรถ ของเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ แต่ลาจองเกียร์ (L. de Lajonquière) กล่าวไว้ในหนังสือ “เรื่องโบราณสถานในประเทศสยาม” (Le domaine archéologique du Siam) ไม่เชื่อว่าวงล้อ

เหล่านี้เป็นล้อรถ เพราะเหตุว่าไม่มีการเจาะเป็นรูที่ศูนย์กลาง เขาคิดว่าคงจะเป็นใบเสมามากกว่า สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ตรัสเล่าไว้ว่า “ศิลาวงจักรนี้ไม่ปรากฏว่ามีในประเทศพม่า รามัญ หรือเขมร แม้ในประเทศสยามก็พบแต่ที่จังหวัดนครปฐม กับได้ยืนยันว่ามีทางจังหวัดนครราชสีมาบ้าง แต่จังหวัดอื่นหาปรากฏว่า

มีไม่(๑)” ที่ว่ามีทางจังหวัดนครราชสีมา นั้น ปัจจุบันอยู่ที่วัดคลองขวาง (รูปที่ ๗) ตำบลเมืองเสมา ในอำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา กับได้พบที่วัดพริบพรี และวัดมหาธาตุ จังหวัดเพชรบุรี ด้วย (รูปที่ ๘) และต่อมาเมื่อกรมศิลปากรได้ดำเนินการขุดแต่งโบราณสถานใน อำเภอ อุทอง จังหวัดสุพรรณบุรีเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๖ ก็ได้พบธรรมจักรหรือวงล้อศิลาอีก ๓ อัน และมีอยู่อันหนึ่งยังครบถ้วนสมบูรณ์

รูปที่ ๘

ธรรมจักรหินทรายแดง วัดมหาธาตุ จังหวัดเพชรบุรี (จำหลักด้านเดียว และประชาชนปิดทองไว้)

(๑) เจริญรถ (๑) ในตำนานพระพุทธเจดีย์ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๓ น. ๘๔

ดี วงล้อศิลาหรือธรรมจักร
ดังกล่าวนี้ท่านศาสตราจารย์
ยอร์ช เซเดส์ อธิบายไว้ว่า
“เนื่องจากได้ค้นพบรูปวงล้อ
ใกล้เคียงกับรูปวงล้อศิลาเหล่านี้
จึงทำให้คิดกันว่า วงล้อ
เหล่านี้คงหมายถึงธรรมจักร
ซึ่งพระพุทธองค์ทรงหมุน
(คือสั่งสอน) เมื่อประทาน
ปฐมเทศนา ณ มฤคทาย-
วัน” (๑)

ธรรมจักร หรือวง
ล้อที่ทำด้วยศิลาตามที่พบ
เห็นแล้วนั้น มีขนาดต่าง-
กัน อันใหญ่ที่สุดวัดผ่านศูนย์กลาง
๑.๔๕ เมตร เวลานั้น
จัดตั้งอยู่ในพิพิธภัณฑสถาน
แห่งชาติ พระนคร (รูป
ที่ ๕) อันเล็ก ๆ ก็มีอยู่

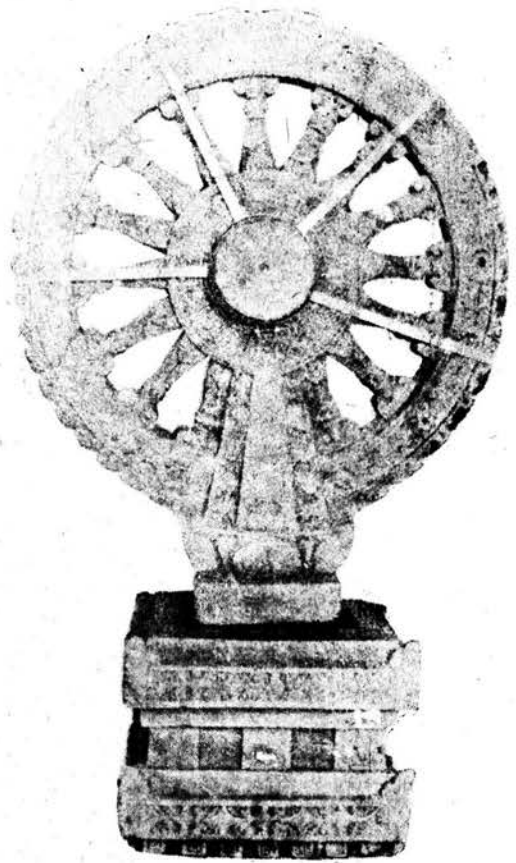
รูปที่ ๕

ธรรมจักรมีก้านหน้าเห็นอยู่นับได้ ๓๖ ซี่ แต่ด้านหลังนับได้ ๓๕ ซี่

ในพิพิธภัณฑสถาน ฯ พระปฐมเจดีย์ อู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี วัดผ่านศูนย์
หลายล้อ แต่ชำรุดทุกล้อ และมีอยู่ กลาง ๔๕ เซนติเมตร ธรรมจักร
ล้อหนึ่ง เวลานั้นอยู่ในพิพิธภัณฑสถาน ฯ ทั้งล้อใหญ่ล้อเล็กมีลวดลายประดับตามซี่ก้าน

(๑) ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๒ ตีพิมพ์ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๕๐๖ น. ๔๖-๔๗

วงล้อ วงศุม และฐานที่ตั้ง จำหลักและ
ประติมากรรมทำไว้ต่าง ๆ กัน บางวงล้อก็กลุ
ทะลุเป็นช่องโปร่งระหว่างซี่ก้า เช่น
ธรรมจักรอันหนึ่งซึ่งขุดพบที่ อำเภออุทุม
งจังหวัดสุพรรณบุรี (รูปที่ ๑๐) และของ
ส่วนพระองค์ของพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระ
องค์เจ้าภาณุพันธุ์ยุคล (๑) (รูปที่ ๑๑)
แต่ส่วนมากมิได้กลุให้ทะลุ ที่น่าสังเกตก็
คือ ซี่ก้าของวงล้อหรือธรรมจักรนั้นมี
จำนวนต่าง ๆ กัน และเนื่องจากวงล้อแต่
ละอันมีจำนวนซี่ก้าแตกต่างกันนี้เอง จึง
ชวนให้นักเล่นธรรมะชาวไทยขบคิดหา
หลักธรรมต่าง ๆ เข้าประกอบกัน เพื่อ
หาคำอธิบาย เช่น วงล้อที่มีก้า ๘ ซี่
ก็ว่า หมายถึงอริยมรรค ๘ วงล้อที่มีก้า ๑๒
ซี่ ก็ว่าหมายถึงอาการ ๑๒ ที่กล่าวว่า
“ทวาทสการ” ไว้ในธรรมจักกัปปวัตตน
สูตร ที่มีก้า ๑๖ ซี่ ก็ว่าหมายถึงโสฬสธรรม
หรืออาการ ๑๖ ของอริยสัจสี่ แต่
ธรรมจักรหรือวงล้อศิลาที่พบมาแล้วนั้น
มิได้มีแต่อันที่มีจำนวนก้าเพียง ๘ ซี่ ๑๒ ซี่
และ ๑๖ ซี่เท่านั้น หากแต่มีจำนวน ๑๔

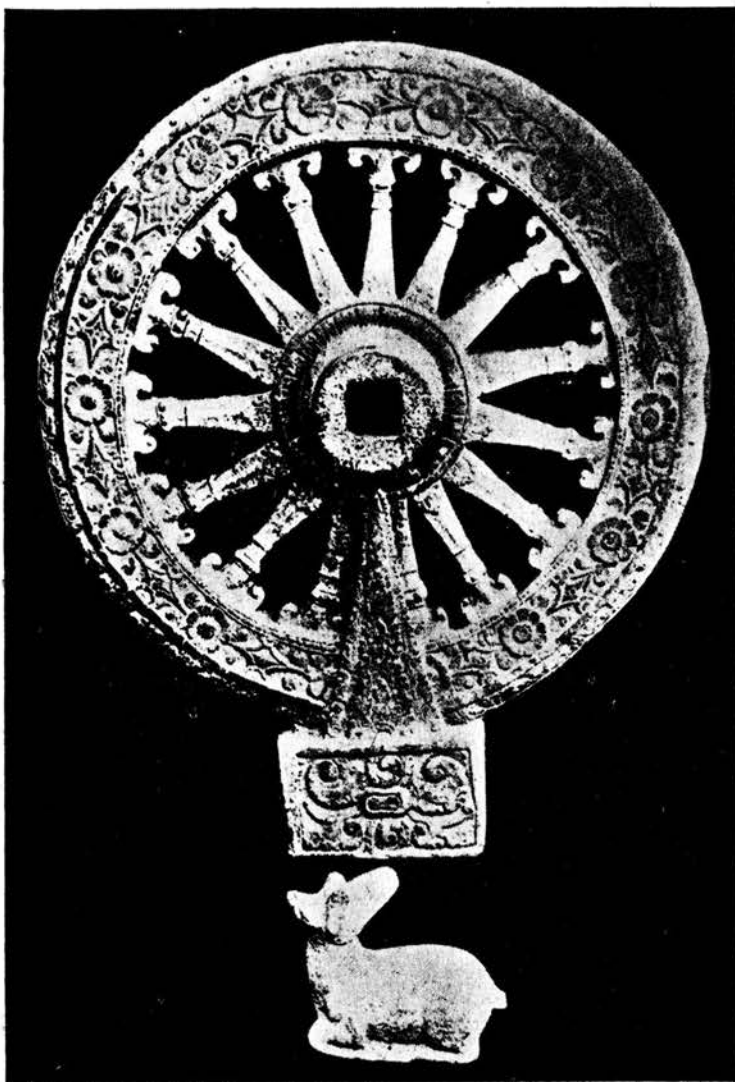
รูปที่ ๓๐

ธรรมจักรศิลา ศิลปสมัยทวารวดี ขุดพบที่อำเภออุทุม
งจังหวัดสุพรรณบุรี

ซี่ก็มี ๑๔ ซี่ก็มี, ๑๗ ซี่ก็มี, ๑๘ ซี่ก็มี, ๒๑
ซี่ก็มี, ๒๒ ซี่ก็มี, ๒๔ ซี่ก็มี, ๒๖ ซี่ก็มี, ๓๒
ซี่, ๓๕ ซี่, และ ๓๖ ซี่ก็มี มีหน้าข้างล้อ
อันเดียวกัน แต่ทำซี่ก้าแต่ละก้านจำนวน
ไม่เท่ากันก็มี ถ้าจะพากเพียรขบคิดหาหัว

(๑) ธรรมจักรศิลา ของพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าภาณุพันธุ์ยุคล มีจารึกอริยสัจภาษบาลี, คุณาประชุม
ศิลาจารึก ภาคที่ ๒ ตีพิมพ์ครั้งที่ ๒

ข้อธรรมเข้าประกอบคำอธิบายให้ลงตัวได้จำนวนเท่า กับ ชี ก้า ของ วง ล้อ นั้น ๆ ก็เชื่อว่าคงจะพากเพียรขบคิดกันหากันจนได้ แต่ก็คงจะเลอะเทอะเลื่อนลอยไม่เป็นหลักเกณฑ์ ที่จะ พึงยึด ถือ ให้เกิดสาระอันใด ข้าพเจ้าเข้าใจว่าช่างที่สร้างกงล้อหรือธรรมจักรศิลา^{๕๕}นี้ว่า อาจมิได้มุ่งหมายจะทำชี ทำให้มีจำนวนเท่ากับหลักธรรมข้อ^{๕๖}นั้นข้อ^{๕๗}นั้น หากแต่คงคิดประติมา^{๕๘}ให้เป็นเครื่อง หมาย แทน พระธรรมจักร ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสเทศนา และ

รูปที่ ๓๓

ธรรมจักร ค้นพบที่จังหวัดนครปฐม ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ
ของพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าภาณุพันธุ์ยุคล

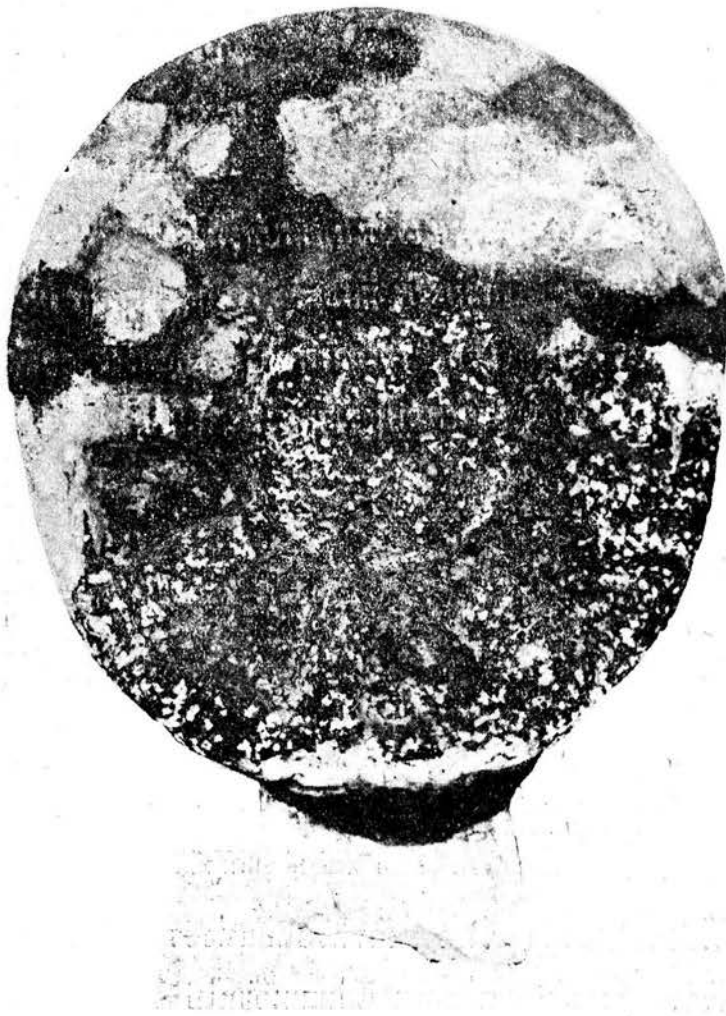
พระธรรมจักรที่พระพุทธเจ้าโปรดเทศนา นั้น ก็ตรัสไว้ตรงตัวอยู่แล้วว่า ธรรมจกฏปฏวตฺตณสูตฺร ซึ่งแปลได้ว่า พระสูตรว่าด้วยการหมุนล้อแห่งธรรม หมายความว่า

ว่าธรรมจักรหรือล้อแห่งธรรมนั้นมิได้ตั้งอยู่เฉยๆ แต่หมุนเวียนไป ซึ่งในพระสูตรนั้นเองก็บอกไว้แล้วว่า “ธรรมจักรประเสริฐยิ่ง ที่สมณะ หรือพราหมณ์

หรือเทวดา หรือมาร หรือพรหม
หรือใครๆในโลก หมุนกันไม่ได้
พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมุนได้แล้ว” เมื่อ
ช่างมาประดิษฐ์สร้างขึ้นเป็นวงล้อ เป็น
สัญลักษณ์ประทานธรรมเทศนา ก็คงมุ่ง
หมายให้คนดูเห็นว่าล้อกำลังหมุนไป เมื่อ

วงล้อมันหมุน สายตาของเราที่มองดู
อยู่ก็จะเห็นจำนวนของซี่ก้านแตกต่างกันไป
สุดแต่สายตาจะกำหนดได้ แต่การเขียนภาพ
หรือทำรูปซึ่งเป็นของตั้งอยู่กับที่ จะทำให้
เห็นเป็นหมุนได้อย่างไร เขาคงคิดกันมา
แล้ว ข้อนี้ถ้าพิจารณาโดยอาศัยหลักศิลปะ

ทางจิตรกรรมและประติ-
มากรรมเข้าประกอบกับ
ข้อความใน พระบาลี ที่
กล่าวข้างต้นและสังเกตให้
ถี่ จะเห็นลายกระหนกที่
ขอบวงชั้นนอกของธรรม
จักร หรือ วงล้อศิลาบาง
อัน ช่างเขาทำอย่างมีความ
หมาย คือทำเป็นลาย
กระหนกเอนลู่ไปรอบ ๆ
วง แสดงว่า ล้อ หรือ
ธรรมจักรนั้นกำลังหมุน
ไป มิได้หยุดนิ่ง อยางไร
ก็ตาม เมื่อพิจารณาเทียบ
กับวงล้อที่บัวหัวเสาของ
พระเจ้าอโศกจะเห็นทำ

รูปที่ ๑๒

ธรรมจักรหินแดง อยู่ที่ระเมียงวิหารคด พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม

ทางของสัตว์ทั้ง ๔ กำลังวิ่งและเดิน เมื่อ
สัตว์เหล่านั้นต่างวิ่งและเดิน วงล้อหรือ
ธรรมจักรจะตั้งอยู่หนึ่งๆ ได้อย่างไร จำจะ
ต้องหมุนไปด้วย

ธรรมจักรหรือวงล้อศิลาทำลอย
ตัวตั้งกล่ามาแล้วนั้น เป็นของทำด้วย
หินแลงก็มี ทำด้วยหินทรายก็มี แต่เป็น

ส่วนน้อย เถ้าที่พบเห็นก็มีอยู่ ๒-๓ อัน
และไม่มีลวดลายจำหลักอันใด นอกจาก
สกัดให้เห็นเป็นรูปวงล้อ มีคุม มีก้ามและมียาง
เช่นที่เก็บไว้ในพิพิธภัณฑ์สถาน ฯ พระ-
ปฐมเจดีย์ (รูปที่ ๑๒) และในพิพิธภัณฑ์
สถานแห่งชาติ พระนคร (รูปที่ ๑๓)
แต่มีล้อธรรมจักร ส่วนมากเถ้าที่พบใน

รูปที่ ๑๓

ธรรมจักรหินทราย ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ กรุงเทพฯ

จังหวัดนครปฐมและจังหวัดสุพรรณบุรี เป็นของทำด้วยหินปูนสีเขียวแก่ อย่างที่ เรียกว่า bluish Limestone (รูปที่ ๑๔ ถึง ๒๐) ธรรมชาติที่ทำด้วยหินปูนสีเขียว แก่น ได้เคยสับหาแหล่งหินกัน และ เข้าใจว่าเป็นเนื้อหินที่หาได้จากบริเวณเขา ตกน้ำ อำเภอเขาชัย จังหวัดเพชรบุรี,

บริเวณห้วยชินสีห์ จังหวัดราชบุรี และ บริเวณเทือกเขาในอำเภोजอมบึง จังหวัด ราชบุรี ที่ว่าหาได้จากบริเวณนั้นบริเวณนี้ เพราะไม่แต่จะหาหิน ชนิดนั้นได้จากภูเขา หากแต่มีหินชนิดดังกล่าวเป็นแผ่นหินลอย ทั่วอยู่ตามพื้นดินที่ราบในบริเวณนั้นๆ เช่น ล้อธรรมจักรที่วัดคลองขวาง ตำบลเมือง

รูปที่ ๑๔

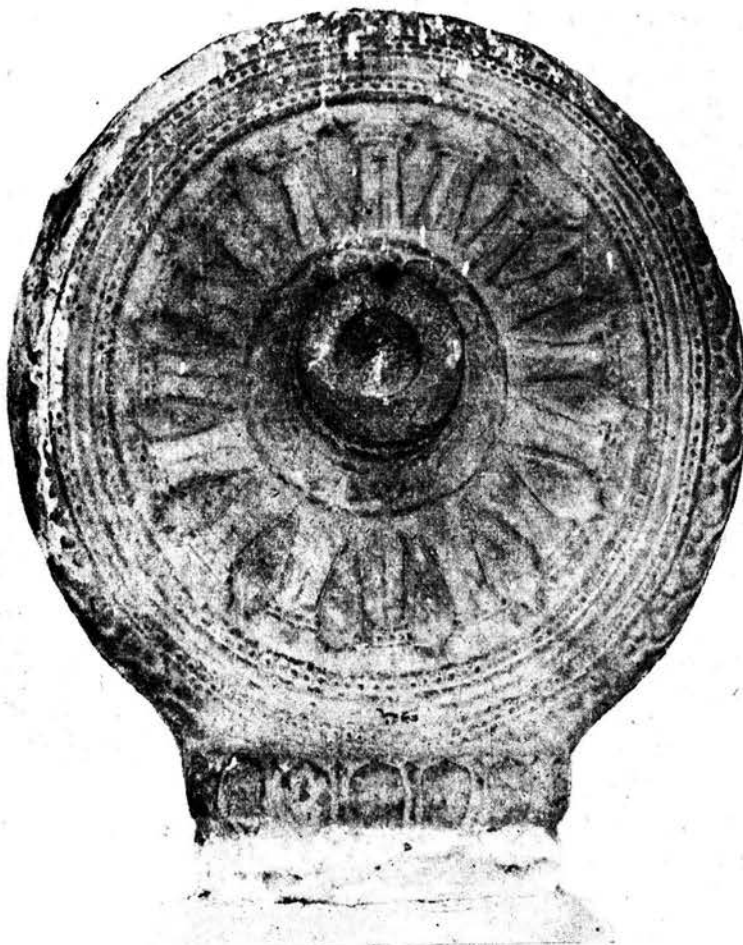
ธรรมจักรหินปูน ระเบียงวิหารคด พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม
รอบคุมจำหลัก เป็นบัวรวม กงโดยรอบเป็นลายก้านขด

เสมา จังหวัดนครราชสีมา (รูปที่ ๗) ก็คง
ทำจากแผ่นหินที่หาได้ในลำห้วยแถวตำบล
เมืองเสมา อำเภอสูงเนินนั่นเอง และขอ
บอกกล่าวไว้เสียเลยว่า เนื้อหินของธรรม-
จักรที่วัดคลองขวาง เมื่อเปรียบเทียบกับ
ธรรมจักรที่พบในจังหวัดนครปฐมแล้วเห็น

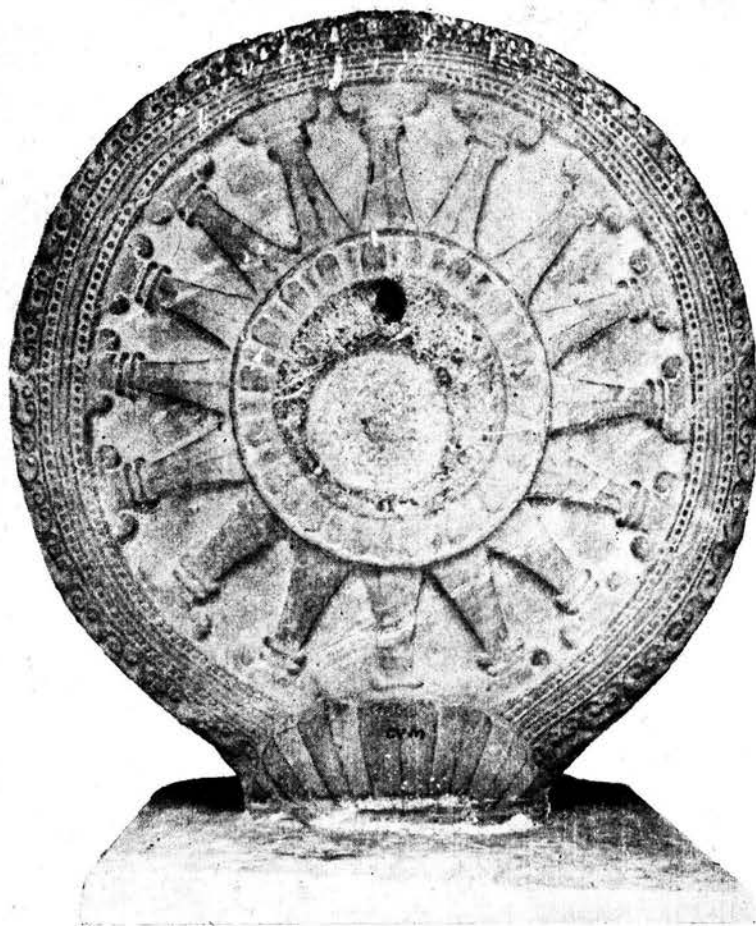
รูปที่ ๑๕

ธรรมจักรหินปูน ระบือเชิงวิหารคด พระปฐมเจดีย์
จังหวัดนครปฐม รอบคุดมจำหลักบัวกลีบเต็ม
วงเป็นลายประจำยาม

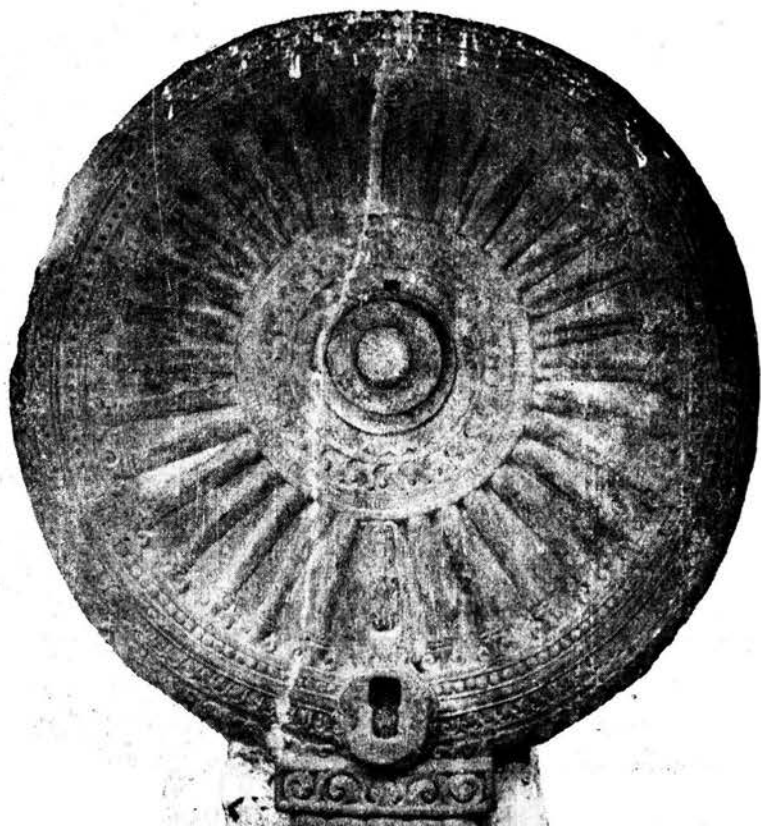
ได้ว่าฝีมือช่าง และเนื้อ
หินต่างกัน เพราะทำจาก
หินและฝีมือช่างต่างกัน
กัน หินปูนทั้งกล่าวนี้
นอกจากนำมาจำหลักเป็น
ล้อธรรมจักรแล้วยังใช้
จำหลักเป็นพระพุทธรูป
ปางต่างๆ และสิ่งอื่นๆ
ด้วย คงจะเนื่องด้วย
เนื้อหินชนิดนี้อ่อน แกะ
จำหลักได้ง่าย และ
ธรรมจักร ที่ขุดพบใน
อำเภออุททอง จังหวัด
สุพรรณบุรี

รูปที่ ๑๖

รูปที่ ๑๗

ธรรมจักรหินปูน ระเบียงวิหารคด
พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม
บัวรอบคัมไม่มีเกสร วงล้อเป็น
ลายเนื้อและเส้นลวด บัวรองทำ
เป็นกลีบบัวคล้ายกาบหอยแครง

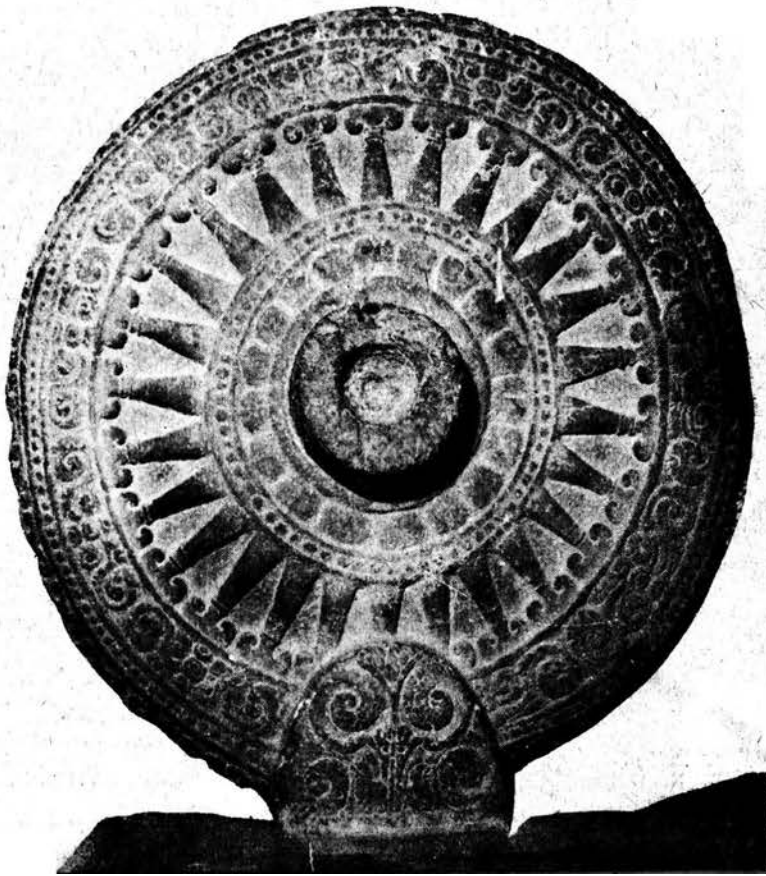
รูปที่ ๑๘

ธรรมจักรหินปูน ระเบียงวิหารคด
พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม
ลวดลายรอบคัมและที่กง จำหลัก
เป็นสายบัวรวนแข็งสิงห์ ฐานรูป
สี่เหลี่ยมเจาะรู

รูปที่ ๑๕

ธรรมจักรหินปูน ระเบียงวิหารคด
พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม
ลายรอบดุม จำหลักเป็นลายกลีบ
บัว (ธรรมดา) ส่วนลายขอบกง
จำหลักเป็นรูปบัวพันขัณฑ์ (ฐาน
ล่างทำใหม่ด้วยซีเมนต์)

รูปที่ ๒๐

ธรรมจักรหินปูน พิพิธภัณฑ์
สถาน ๑ พระปฐมเจดีย์
จังหวัดนครปฐม ที่กงล้อ
จำหลักเป็นลายก้านขด

มีฐานและเสาศิลาผั่งอยู่ด้วย จึงเข้าใจกันว่าลัทธิธรรมจักร ที่เห็นกันมาแต่เดิมคงจะตั้งอยู่บนยอดเสาศิลา หน้าพระสถูป (รูปที่ ๑, ๒, และ ๒๗, ๒๘)

รูปที่ ๒๑

ธรรมจักรหินปูน ขุดพบในโบราณสถานกำแพงแสน อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม
ที่ฐานจำลองเป็นรูปเทวคาหรือกษัตริย์ไศลัญชร หักตั้งทั้งสองเกาะราวกลีบบัว ที่ฐานรองรับสี่เหลี่ยม
มีจารึกคาถาภาษาบาลี (ดูรูปที่ ๒๕)

ลัทธิธรรมจักรที่ทำด้วยหินปูนสี
เขียวแก่ดังกล่าว มีลวดลายจำหลักอยู่ทั่ว
ไป ทั้งที่วงรอบคุม ที่กำและที่กง โดย
ปรกติที่วงรอบคุมจะมีรูปจำหลักเป็นเม็ด

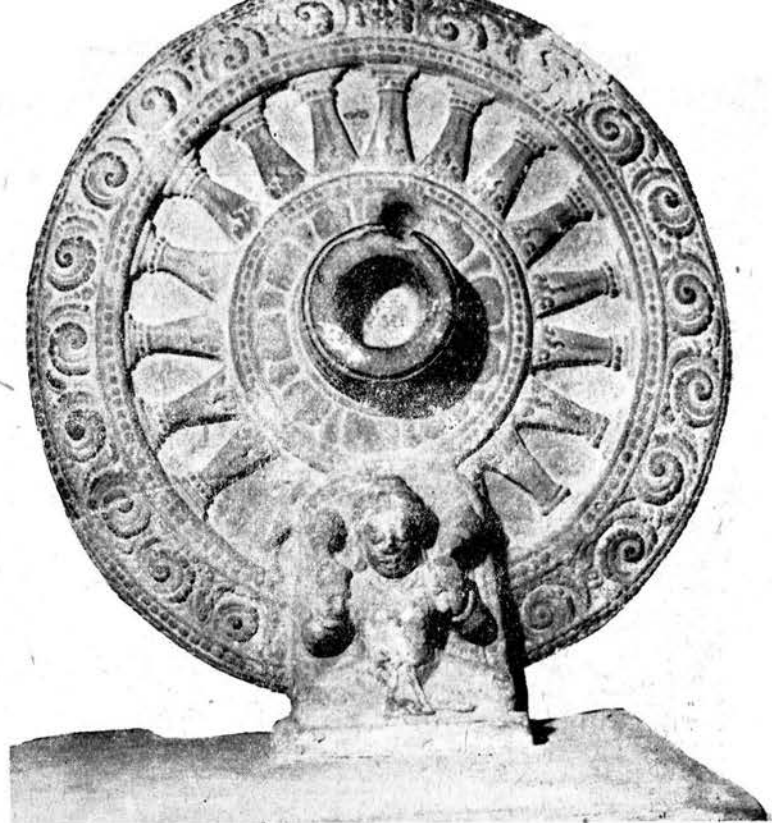
กลม ๆ เรียกว่าลายเนื่อง
โดยรอบ คงจะสมมติเป็น
เกสรบัว แล้ววงถัดออกมา
จำหลักเป็น กลีบบัว
ธรรมดาบ้าง บัวรวน
บ้าง บัวพันธุ์กษัตริย์บ้าง
วงถัดออกมา จำหลักเป็น
ลายเนื่อง โดยรอบอีก
ถัดออกมาจำหลักเป็นซีก
โค่นใหญ่ปลายย่อมให้เห็น
ซึ่งเป็นรูป กลมบ้าง เป็น
เหลี่ยมบ้าง และที่วงล้อ
เบื้องล่างจำหลักเป็น บัว
คว่ำบัวหงาย มีลาย
ก้านขด ต่อขึ้นไปเป็นรูป
๓ เหลี่ยม บางลัทธิก็มีรูป
เทวคาหรือกษัตริย์ทรง
มงกุฎใส่พระพักตร์เพียง
อุระสองหัตถ์เกาะอยู่ขอบ
ราวกลีบบัว กล้ายไศล
บัญญัติ (รูปที่ ๒๑) ปลาย

กำหนดติดกับ **ท้องกง** แต่ละซี่จำหลักเป็น
 กระหนกคล้าย **บัวหัวเสารับท้องกง** วง
 ถัดออกมาเป็นท้องกงจำหลักเป็น **เส้นลวด**
 เสียบรอบหนึ่ง ถัดออกมาก็จำหลักเป็น
กรรไกรประเภทกลีบบัว เป็นวงไปโดย
 รอบข้าง เป็น **ลายก้านขด** ชั้นเดียวหรือ
 สองชั้นบ้าง เป็นลาย **ก้านต่อดอก** บ้าง
 แล้วจำหลักเป็น **เส้นลวดคั่น** วงขอบนอก
 ของกงจำหลักลายคล้าย **กระหนกเปลว**
 บ้าง เป็น **เม็ดบัว** บ้าง เป็นรูปอื่นๆ บ้าง
 แต่ธรรมจักรบางอันก็จำหลักละเอียด
 ประณีตกว่าที่กล่าวมานี้มาก เช่น ธรรม-
 จักรศิลาอันใหญ่ในพิพิธภัณฑสถานแห่ง
 ชาติ พระนคร จำหลักลวดลายละเอียด
 หลายวงหลายชั้น^(๑) และที่น่าสังเกตอีก
 อย่างหนึ่งก็คือลวดธรรมจักรทุกอันจำหลัก
 เป็นฐานที่ตั้งติดอยู่ในตัว แต่บางอันก็ทำ
 เป็นแกนคล้ายกับจะเสียบตั้งลงในฐานรอง
 รับอันอื่น ฐานที่ตั้งติดล่อนั้น บางอันก็

จำหลักเป็นบัวหงายบัวคว่ำ บางอันที่เป็น
 บัวหงายก็จำหลักกลีบบัวเสี้ยวเพื่อยมอง
 คล้ายหอยแครง (รูปที่ ๓๗) บางอันก็
 ทำเป็นลายก้านขดคู่ บางอันก็ทำเป็น
 ลวดลายอย่างอื่น และบางอันก็ทำเป็น
 ลายกระหนกสูงขึ้นมาปิดซึ่งก้านล่างจน
 ถึงขอบค้อม มีลวดธรรมจักรอยู่ ๒ ลวดที่ด้าน
 ฐานตั้งทำเป็นรูปเทวดานั่งขัดสมาธิราบ
 มือทั้งสองถือก้านชูดอกบัวตูมข้างละดอก
 ยกขึ้นเหนือบาททั้งสอง ซึ่งท่านผู้รู้บางท่าน
 อธิบายว่าเป็นรูปอรุณเทพบุตร (รูป
 ที่ ๒๒) และมีอยู่ลวดหนึ่งที่ข้างทั้งสองของ
 อรุณเทพบุตรนั้นจำหลักเป็นรูปคนแคระ
 หรือกุมภัณฑ์เอาหลังยันแบกขอบล่างของ
 วงล้อข้างละตน (รูปที่ ๒๓) (ธรรมจักร
 อันนี้กำลังนำไปแสดงอยู่ตามประเทศต่างๆ
 ในยุโรปพร้อมกับศิลปวัตถุอื่น) กับมีชั้น
 แดกหัก แต่ตรงรูปอรุณเทพบุตรหรือครุฑ
 ถือดอกบัวยังอยู่ก่อนข้างสมบูรณ์ ตั้งอยู่ที่

(๑) อธิบายลวดลายในลวดธรรมจักรนี้ เรียกชื่อตามภาษาที่ช่างในสมัยนั้นใช้เรียก แต่บางอย่างช่างบางท่าน
 ก็เรียกต่างกัน ถ้าสนใจรายละเอียด โปรดดูจากรูปถ่ายหรือของจริงต่อไป

รูปที่ ๒๒
 ธรรมจักรหินปูน พิพิธภัณฑ
 สถาน ฯ พระปฐมเจดีย์
 จังหวัดนครปฐม
 กงล้อ จำหลักเป็นลายก้านขด
 ที่ฐานรองรับทำเป็นรูปเทวดาถือ
 ดอกบัว หรืออรุณเทพบุตร

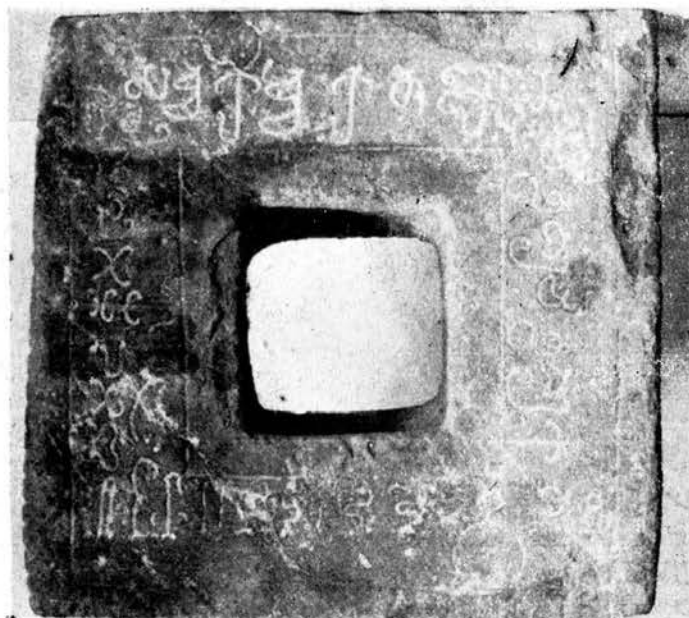

รูปที่ ๒๓
 ธรรมจักรหินปูน ที่ฐานรองมีรูป
 อรุณเทพบุตร และมีคนแคะ
 หรือกุมภกัณเฑาะแบกอยู่สองข้าง

รูปที่ ๒๔

ฐานธรรมจักร หินปูน ระเบียบวิหารคด พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม
รูปนี้บางท่านว่าเป็นครุฑถือดอกบัว

รูปที่ ๒๕

ฐานรองรับธรรมจักรศิลารูปที่ ๒๕
มีจารึกคาถาภาษาบาลี ขุดพบที่โบราณสถานเมืองกำแพงแสน อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม

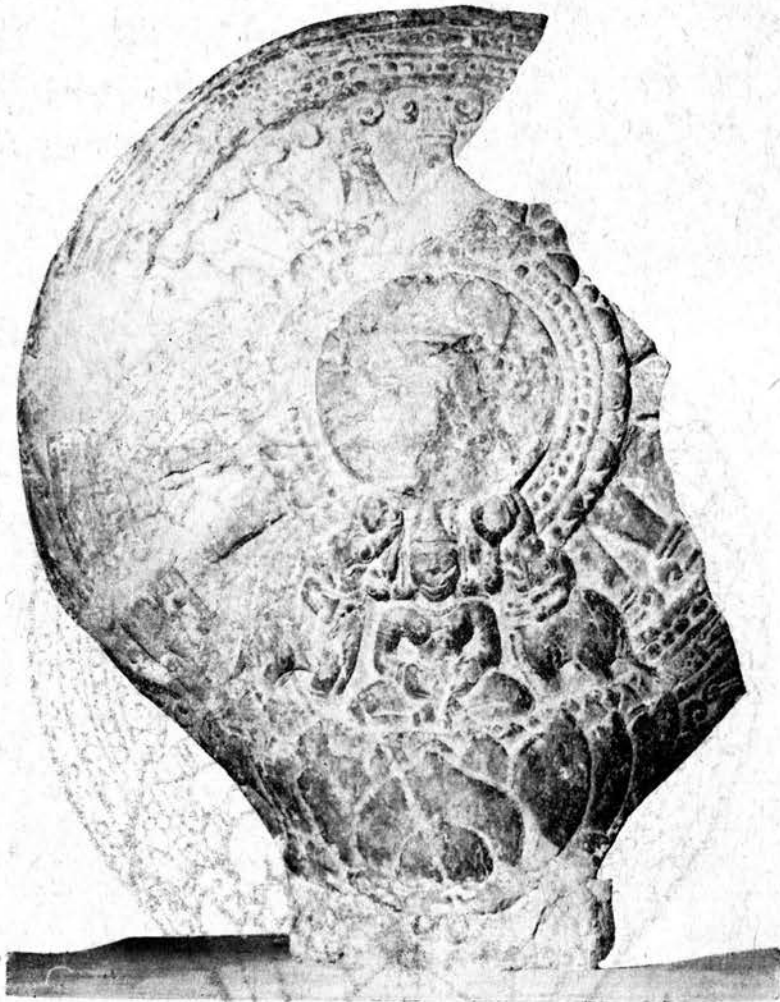
ระเบียงพระปฐมเจดีย์
อีกชั้นหนึ่ง (รูปที่ ๒๔)
กับชุดพบที่เนินโคกพระ
เจดีย์ ทิศตะวันออกของ
เมือง กำแพงแสน
อำเภอกำแพงแสน จัง-
หวัดนครปฐม อีกล่อ
หนึ่ง ที่ฐานศิลา ๔
เหลี่ยมจารึกคาถาภาษา
บาลีว่า (รูปที่ ๒๓ และ
๒๕)

สจจกจกตณณ
จตุธา จตุธา กต
ติวณฺณ ทวาทสาการ
ธมมจก กิ มเหสีโน

แปลว่า ธรรมจักร ของ
พระ (พุทธเจ้า) ผู้แสวง
หาพระคุณอันยิ่งใหญ่ ทำ
(ซึ่ง)ให้เป็นสี่ๆ (คือ
ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค)
มีญาณรู้สัจจะ รู้ที่ควรทำ
รู้ที่ทำแล้ว หมั่นไป ๓
รอบ จึงเป็นอาการ ๑๒

ที่ข้าพเจ้านำเรื่องลวดลายจำหลัก
ในธรรมจักรศิลามาก้าวโดยสังเขป ก็เพื่อ
เป็นแนวให้ท่านผู้สนใจใช้เป็นข้อสังเกต
เมื่อพบเห็น ลักษณะของลวดลายในลัทธิ
ธรรมจักรเหล่านี้ นักโบราณคดีวินิจจักษ์กัน

ว่าเป็นของทำขึ้นในสมัยทวารวดี ซึ่งส่วน
ใหญ่คล้ายกับลวดลายสมัยราชวงศ์คุปตะ
ในอินเดีย แสดงว่าได้มีผู้นำเอาแบบอย่าง
วัฒนธรรมของอินเดียโบราณ เข้ามาสู่ดิน
แดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคนี้ อย่าง

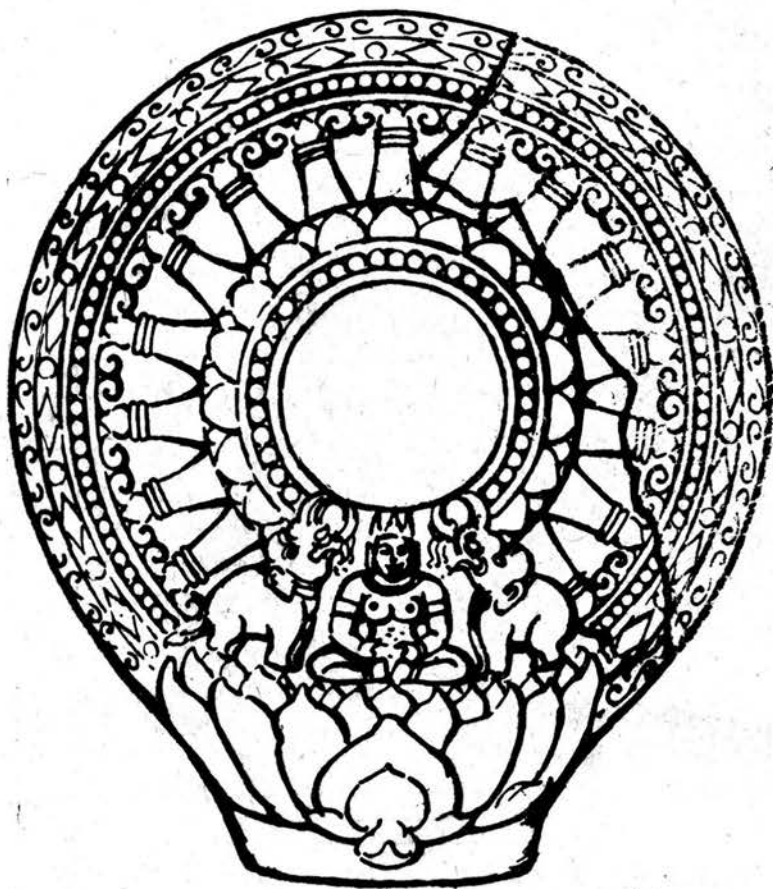

รูปที่ ๒๖

ธรรมจักร หินปูน (จารุด) พิพิธภัณฑ์สถานฯ พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม
เบื้องล่างจำหลักเป็นนางกษัตริย์ประทับนั่งบนดอกบัวใหญ่ มีช้างสองเชือกขึงวง ถือเต้าน้ำเทลงมา
(เปรียบเทียบกับภาพลายเส้นแสดงส่วนสมบูรณ์)

น้อยก็ในสมัยราชวงศ์สุโขทัยและกรุงศรีอยุธยา
อินเดีย ระหว่าง พ.ศ. ๘๕๐-๑๑๕๐ หรือ
ถัดมา ยังมีธรรมจักรศิลาชิ้นสำคัญอีกกล่อ
หนึ่ง แต่น่าเสียดายที่แตกชำรุดและบาง
ส่วนหายไป เดียวนี้เก็บรักษาลัทธิธรรมจักร
นี้ไว้ในพิพิธภัณฑสถาน ฯ พระปฐมเจดีย์
ธรรมจักรล่อนี้มีที่น่าสนใจ คือ ฐาน
สำหรับตั้ง จำหลักเป็นนาคอกบัวใหญ่ กล้าย
บัวหัวเสา ทำแถมกลีบกางออกอย่างแบบ

บัวกระจับ ร่องรับวงล้อ บนดอกบัวใหญ่
นั้น จำหลักรูปนางกษัตริย์นั่งขัดสมาธิราบ
ที่กล่าวว่านางกษัตริย์ ก็เพราะในรูปมีศิรา
ภรณ์ สองหัตถ์ประคองอุทร มีช้างสอง
เชือกยืนอยู่บนกลีบบัวดอกเดียวกันนั้น
ด้วย ข้างละตัว ต่างชูวงล้อเท้านำเทลงมา
ยังนางกษัตริย์ (รูปที่ ๒๖) ลัทธิธรรมจักร
นี้ถ้าว่าในทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี
ก็ควรได้รับพิจารณาอย่างยิ่ง จึงขอนำข้อ
คิดเห็นมากล่าวต่อไป

ภาพแสดงส่วนสมบูรณ์ของธรรมจักรหินปูนของรูปที่ ๒๖

รูปจำหลักเป็นนางกษัตริย์นั่งบนดอกบัวใหญ่และมีช้างสองเชือกยืนอยู่ ๒ ข้างข้างชวงยกเท้าน้ำเทรกลงมายังนางกษัตริย์ที่ลือธรรมจักรดังกล่าวนี้ ศิลปินผู้สร้างและผู้แกะจำหลักในถินนี้จะคิดขึ้นเองหรือได้แบบอย่างมาจากไหน? เราควรจะลองกันคว่ำหาแหล่งที่มาของแนวความคิดและ

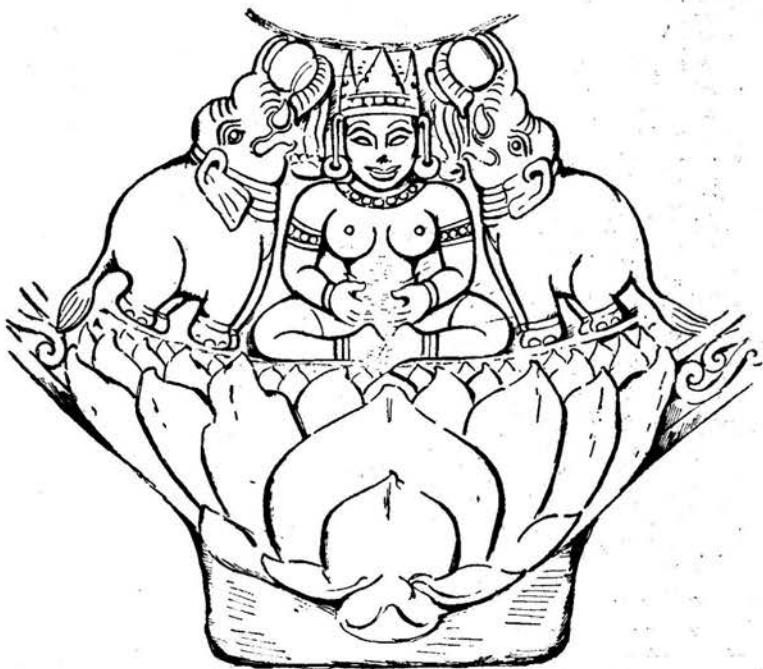
แบบอย่างกันดู จะกันคว่ำได้อย่างไร? ได้กล่าวมาข้างต้นแล้วว่า ได้มีผู้นำเอาแบบอย่างวัฒนธรรมอินเดียโบราณเข้ามาสู่ดินแดนภาคนี้ เราจึงลองพากันเดินทางไปสืบดูในดินแดนนั้นบ้าง บางทีอาจพบแนวความคิดดังกล่าว และสมมติว่าเรามีโอกาสได้เดินทางไปชมและนมัสการปูชนียสถาน

ภาพจำหลักเป็นนางกษัตริย์นั่งบนดอกบัวใหญ่มีช้างสองเชือกชวงยกเท้าน้ำเทลงมา
วาดเป็นภาพลายเส้นจากรูปที่ ๒๘ (เปรียบเทียบกับรูปที่ ๒๖)

ในอินเดียตอนกลาง ผ่านไปนมัสการ/
ปูชนียสถานที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ที่โพธิคยา
แล้วไปสัณหาที่ประทานปฐมเทศนา แล้ว
ผ่านลี้กเข้าไปตอนภาคกลางของประเทศ
ไป कुमारกุฏ และวกไปนครอุชเชนีโบราณ
แล้วค่อย ๆ เลี้ยวลงทางตะวันตกเฉียงใต้
เข้าไป จะพบบรรดาปูชนียสถานโบราณ
ณ บริเวณสาญจี ซึ่งมีพระมหาสถูป มี
กำแพงศิลาและมีประตูหรือโคธน์ทำด้วย
หินทั้งตระหง่านประจำอยู่ทั้งสี่ทิศ ประกอบ
ด้วยพระสถูปใหญ่น้อยและปูชนียสถาน

อื่นๆ อีกมากมาย มีภาพจำหลักเป็นคนและ
สัตว์ เป็นลายประดับ เป็นชาดกบางเรื่อง
และเป็นสัญลักษณ์แสดงปางต่าง ๆ ใน
พุทธประวัติบางตอน ซึ่งนักค้นคว้าทาง
โบราณคดีค้นพบว่าพระมหาสถูปสาญจินั้น
ได้แรกสร้างขึ้นไว้ในสมัยราชวงศ์เมารยะ
หรือโมริยะ ครองประเทศอินเดีย ราว
ระหว่าง พ.ศ. ๒๒๐ หรือ พ.ศ. ๒๓๐ ถึง
ราว พ.ศ. ๓๕๖ ซึ่งกษัตริย์ครองอยู่ ณ
นครปาฏลิบุตร ราชวงศ์เมารยะนี้มีพระ
มหากษัตริย์ที่นักประวัติศาสตร์รู้จักพระนาม

แสดงรายละเอียดของภาพจำหลักเป็นนางกษัตริย์ นั่งบนดอกบัวใหญ่
มีช้างสองเชือกชูวงล้อเต้าน้ำเทลงมา (เปรียบเทียบรูปที่ ๒๖)

กันที่ ๓ พระองค์ คือ พระเจ้าจันทรคุปต์ ผู้ตั้งราชวงศ์เมารยะ พระเจ้าพินทุसार ซึ่งมีฉายาว่า อมิตตมาฏ และพระเจ้าอโศก มหาราช องค์เอกอัครศาสนูปถัมภก พระบรมพุทธานุภาพ พระมหาสอุปสาณกิจ ภาพจำหลักเป็นสัญลักษณ์ที่ช่างศิลป ชาวอินเดียนำมาใช้แสดงเป็นปางต่างๆ ใน พุทธประวัติก็คือ นักประวัติศาสตร์และ โบราณคดีถึงความเห็นกันว่า ได้สร้างขึ้น และนำมาใช้ในรัชสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งเสวยราชย์ในระหว่างปี พ.ศ. ๒๗๐ ถึง ๓๑๑^(๑) สถานที่ซึ่งเรียกว่าสาณจีนั้น เป็นเนินเขา ในคัมภีร์มหาวงศ์ ซึ่งเป็นพงศาวดารของลังกา เรียกเนินเขา สาณจีว่า เจตียะคีรี ปัจจุบันอยู่ในแคว้น โภปาล มีเรื่องเล่าว่า เมื่อพระเจ้าอโศก ครั้นดำรงตำแหน่งรัชทายาทและเสด็จไป ยังนครอุชเชนี ระหว่างทางได้หยุดประทับ พักอยู่ ณ ถ้ำหาศน์ของเศรษฐีผู้หนึ่งในเมือง วิทิกา (คือเมือง Besnagar ปัจจุบัน) ได้ ทอดพระเนตรเห็นลูกสาวเศรษฐีผู้นั้นทรง สิริโฉมงดงาม ก็ทรงสืเนหา และได้ทรง

อภิเชกกับธิดาของเศรษฐีผู้นั้นเป็นมเหสี องค์แรก ต่อมาพระมเหสีองค์นี้มีพระนาม ว่า วิทิกา—มหาเทวี พระเจ้าอโศกทรงมี พระโอรสธิดากับพระนางวิทิกา—มหาเทวี ๓ องค์ เป็นโอรส ๒ ชื่อ อุชเชนียะ กับ พระมหินท์^(๒) ส่วนธิดา คือนางสังฆ- มิตตา ครั้นพระเจ้าอโศกได้เสวยราชย์สืบ ราชสมบัติต่อจากพระเจ้าพินทุसार พระ ราชบิดาและได้ทรงอุปถัมภ์พระบรมพุท- ศาสนาเป็นการใหญ่ ทรงเป็นอุปถัมภ์ทำ ทตติยสังคายนาซึ่งจัดให้มีขึ้น ณ กรุงปาฏลิ- บุตร พระมหินท์ราชโอรสก็เสด็จออกทรง ผนวชเป็นพระภิกษุในพระบรมพุทธานุภาพ และพระราชบิดาได้โปรดให้ทรงเป็นหัวหน้า นำคณะสมณทูตไปเผยแผ่พระพุทธ- ศาสนาในลังกาทวีป ซึ่งในตำนานกล่าวว่า ก่อนพระมหินท์เสด็จไปลังกานั้น ได้ เสด็จไปเยี่ยมโยมมารดาที่เจตียะคีรี ใกล้ เมืองวิทิกา และได้พักอยู่ในวิหารอันโอ่อ่า ที่โยมมารดาได้สร้างขึ้นที่นั่น ณ บริเวณ เนินเขาสาณจีซึ่งเรียกว่าเจตียะคีรี พระเจ้า- อโศก มหาราช ได้ทรงสร้างหลักศิลาจารึก

(๑) ปีเสวยราชย์และสวรรคตของพระเจ้าอโศก มหาราช นี้ กำหนดตามเลขคริสต์ศักราชในหนังสือ History of Fine Art in India & Ceylon ของ Vincent A. Smith. โคโลไนเกม ๔๔๓

(๒) นักปราชญ์ฝรั่งบางท่านกล่าวว่า พระมหินท์ เป็นอนุชาของพระเจ้าอโศก

พระราชโองการของพระองค์ ตลอดจน
ทรงก่อสร้างอนุสรณ์สถานอื่น ๆ ไว้ ณ
เนินเขานั้นด้วย ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ก่อน
หน้านั้นหรือระหว่างรัชสมัยของพระเจ้า
อโศก มหาราช ได้มีประชาชนผู้นับถือ
พระพุทธศาสนาตั้งถิ่นฐานและมีพระภิกษุ
สงฆ์อยู่จำพรรษา ณ บริเวณสาญจีในสมัย
นั้นแล้ว มีนิทานกล่าวยกย่องพระบรม
เดชานุภาพของพระเจ้าอโศกว่า “ได้ทรง
ทำให้ชมพูทวีป (คืออินเดีย) งดงามด้วย
พระสถูปเจดีย์ชั่วพริบตา ด้วยอานุภาพของ
พญากษัตริย์”ตำนานทางพุทธศาสนาก็ก่อ
ว่า พระเจ้าอโศกได้ทรงสร้างพระสถูป
เจดีย์จำนวนถึง ๘,๔๐๐๐ ในดินแดน
ประเทศอินเดีย และอาฟกานิสถาน แม้
ตำนานจะกล่าวจำนวนไว้ดูจะมากเกินไป
แต่ก็แสดงว่าได้ทรงสร้างไว้มากมายรวมทั้ง
ที่สร้างมหาสถูปสาญจีในแคว้นโกपालัง
กล่าวด้วย แต่เมื่อสิ้นรัชกาลของพระเจ้า
อโศก มหาราช แล้ว อำนาจของราชวงศ์
เมารยะก็เสื่อมลง มหาอาณาจักรของราช
วงศ์เมารยะก็แตกแยกเป็นแคว้นเล็กแคว้น
น้อย กษัตริย์พระองค์สุดท้ายในราชวงศ์
เมารยะทรงพระนามว่า พุททัทรถ ก็ถูก
เสนาบดีมีนามว่า ปุชยมิตร ซึ่งเกิดใน

สกุลพราหมณ์ ปลงพระชนม์เมื่อราว
พ.ศ. ๓๕๖ แล้วปุชยมิตรก็ขึ้นครองราช
สมบัติ และตั้งราชวงศ์ใหม่ ชื่อ ราชวงศ์
คุงคะ

พระเจ้าปุชยมิตร แห่งราชวงศ์
คุงคะ ขึ้นครองราชสมบัติ ณ นครปาฏ-
ลิบุตร ราวระหว่าง พ.ศ. ๓๕๖-๓๗๒
มีตำนานกล่าวว่า ทรงเป็นศัตรูของลัทธิ
ของผลาญพระพุทธศาสนา เช่นที่กล่าว
ไว้ในคัมภีร์ มัญจุสุมิลลัลโปว่า “นาส-
ยิษยติ ททา มุธา วิหาริ ธาตุर्व สทธา
ภิกษวะ ศีลสมฺปนฺนํ ฆาตยิษยติ ทฺรุติ”
แปลว่า “ครั้งนั้น ผู้โหดเหี้ยม จักทำ
ลายวิหารที่ประดิษฐานพระบรมธาตุ ให้
ย่อยยับหาประโยชน์ได้ จักฆ่าพระภิกษุ
ผู้มีศีลสมบูรณ์” และว่าพระเจ้าปุชยมิตร
ทรงกำหนดวางสินบนเป็นค่าศีรษะพระ
ภิกษุสงฆ์ไว้ด้วย จึงมีกล่าวในคัมภีร์ทวิ-
ยาวทานว่า “โย เม ศฺรมณคิโร ทาสยติ,
ตสฺยาหํ ทินารุศคํ ทาสยามิ” แปลว่า
“ผู้ใดนำศีรษะสมณะมาให้แก่เรา เราจะ
ให้รางวัลหนึ่งร้อยทินาร์แก่ผู้นั้น” นัก
ประวัติศาสตร์บางท่านกล่าวแย้งว่า ข้อ
ความในคัมภีร์ทั้งสองนี้ ดูจะเป็นคำปรัก
ปรำพระเจ้าปุชยมิตรเกินไป แต่ก็มี ความ

จริงอยู่ว่า พระเจ้าปุชยมิตรนั้นมีพระชาติ
กำเนิดเป็นพราหมณ์และทรงนับถือศาสนา
พราหมณ์ ทั้งปรากฏว่า ภายหลังปราบ
ดาภิเษกแล้ว ก็ได้โปรดให้หรือฟื้นฟูความเชื่อ
ถือและลัทธิพิธีสมัยพระเวทขึ้นมาอีก ซึ่ง
เป็นการตรงข้ามกับพระเจ้าอโศกมหาราช
ที่โปรดอุปถัมภ์บำรุงพระบรมพุทธานุศาสนนา
จึงเป็นธรรมดาที่พระภิกษุสงฆ์ และชาว
พุทธศาสนิกจะพากันไม่พอใจ จึงได้มี
ข้อความปรากฏในพระคัมภีร์ดังกล่าว
พระเจ้าปุชยมิตรแห่งราชวงศ์ศุงคะ เสวย
ราชย์อยู่ ณ นครปาฏลิบุตรราว ๒๖ ปี ก็
สวรรคต พระราชโอรสพระนามว่าอัค-
นิมิตร ซึ่งดำรงตำแหน่งอุปราช ผู้สำเร็จ
ราชการมณฑลฝ่ายตะวันตก มีนครวิทิตา
เป็นเมืองหลวง ได้เสวยราชย์สืบต่อจาก
พระเจ้าปุชยมิตร แล้วพระเจ้าวสุมิตร
ราชโอรสพระเจ้าอักษนิมิตร และพระเจ้า
ภากัทธเสวยราชย์ต่อมา กษัตริย์องค์
สุดท้ายของราชวงศ์นี้ก็ประสบชะตากรรม
คล้ายคลึงกับกษัตริย์องค์สุดท้ายของราช-
วงศ์เมารยะ คือทรงอ่อนแอและเสื่อม
อำนาจลง จน กลายเป็น หุ่น ให้ เสนาบดี
พราหมณ์ในสกุลกานวะ จับเช็ดอยู่
ตลอดมา แต่คงครองราชย์ต่อมา จนราว

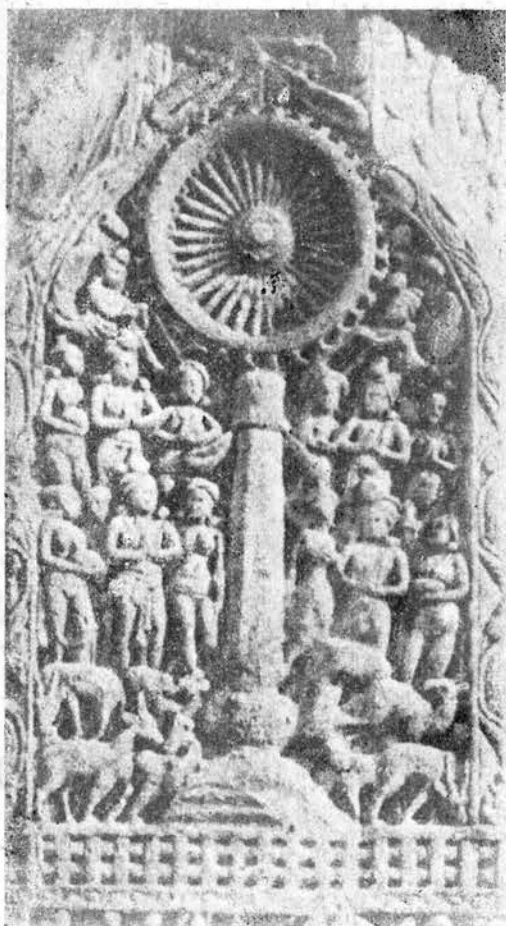
พ.ศ. ๕๐๐ หรือ ๕๑๐ ก็สิ้นสุดราชวงศ์
ศุงคะ ในรัชกาลหลัง ๆ แห่งราชวงศ์ศุงคะ
นับแต่พระเจ้าอักษนิมิตรมา เป็นระยะเวลา
ที่มีประโยชน์แก่บรรดาพุทธศาสนิก ด้วย
มิได้แสดงว่า ทรงเป็นศัตรูของลัทธิของ-
ผลาญพระพุทธศาสนา จึงปรากฏว่ามี
พุทธ ศาสนิก ชน ก่อ สร้าง ปุชเนีย สถาน ที่
สำคัญ ๆ ณ บริเวณสำคัญจิตตอลจนที่การ-
หุตขึ้นอีกเป็นจำนวนมาก และพระสถูป
องค์ที่ ๒ และที่ ๓ ณ บริเวณเนินเขา
สำคัญก็กล่าวกันว่าได้สร้างขึ้นในสมัยราช-
วงศ์ศุงคะในระยนี้ด้วย นักปราชญ์ทาง
โบราณคดีได้สอบสวนค้นคว้าแล้วลงความ
เห็นกันว่า พระสถูปที่พระเจ้าอโศกมหา-
ราช ทรงสร้างไว้แต่เดิมนั้น ก่อด้วยอิฐ
และเล็กกว่าปัจจุบันนี้ทั้งครั้ง แต่พระมหา
สถูปสำคัญปัจจุบันนี้วัดผ่านศูนย์กลางกว้าง
ถึง ๑๒๑ ฟุตครึ่ง สูงราว ๗๗ ฟุตครึ่ง
เป็นของเสริมสร้างจากองค์เดิม โดยก่อ-
พอกทับด้วยศิลา พร้อมทั้งกำแพงศิลา
ที่เห็นกันอยู่ในปัจจุบันนี้ ซึ่งสูง ๑๑ ฟุต
ก็เปลี่ยนจากของเก่าซึ่งทำด้วยไม้ และ
ประตูหรือโคธนที่ทำด้วยศิลาทั้งสี่ทิศก็ว่า
ได้สร้างขึ้นในสมัยนี้ด้วย (รูปที่ ๒)
เขาลงความเห็นกันว่าสิ่งก่อสร้างเพิ่มเติม

ณ พระมหาสถูปสาญจีนี้ ตกอยู่ในระยะ
ระหว่าง พ.ศ. ๔๐๐ ถึง ๕๐๐ แต่ท่าน
Sir John Marshall (๑) กล่าวว่า ประทุ
ทั้งสี่ทิศของพระมหาสถูป กับประตูเดียว
ของพระสถูปที่ ๓ รวม ๕ ประตูนั้น จะต้อง
สร้างขึ้นติดกันมาในระยะราว ๒๐ - ๓๐ ปี
และประตูทิศใต้ของพระมหาสถูปซึ่งสร้าง
ขึ้นก่อนประตูอื่นทั้งหมด มีจารึกบอกนาม
ผู้บริจาคไว้บนคานาคีลา ที่ขวางเสาเหนือ
ช่องประตูว่า “อานันทะ” ผู้เป็นหัวหน้า
บรรดาช่างฝีมือของกษัตริย์ ศรี ศาตะ-
กัรณิ แห่งแคว้นอันธระ ซึ่งมีอำนาจ
ครอบครองอาณาจักรที่ตั้งอยู่ระหว่างแม่น้ำ
กฤษณาและโคทาวารี ในอินเดียภาคใต้
และปรากฏว่า เป็นผู้ก่อกำจัดอำนาจของ
กษัตริย์ราชวงศ์ศุภกะ กับอำมาตย์สกุล
กานวะให้สูญสิ้นไปจากอินเดีย เมื่อราว
พ.ศ. ๕๐๐ หรือ ๕๑๐ ถ้ากระนั้น ประตู
หรือโคธที่พระสถูปสาญจิก็คืออาจสร้างขึ้น
ในระหว่างปี พ.ศ. ๕๐๐ ถึง ๕๕๐ ก็เป็นไปได้

เสาประตู หรือโคธณทั้งสี่ทิศนั้น
จำหลักภาพไว้เต็มไปหมด รวมทั้งภาพ
ชาดกบางเรื่อง และภาพสัญลักษณ์ใน

พุทธประวัติบางตอน เช่น ภาพธรรมจักร
สมมติเป็นปางปฐมเทศนา (รูปที่ ๒๗)
ภาพบัลลังก์ และต้นพระศรีมหาโพธิสมมติ
เป็นปางตรัสรู้ (รูปที่ ๒๘) ภาพพระ
สถูป สมมติเป็นปางปรินิพพาน และ
ประตูหรือโคธณทิศตะวันออกกับทิศเหนือ
ของพระมหาสถูปสาญจีนั้น จำหลักภาพ
เป็นใบบัวและดอกบัว ทั้งบานและตูมผูก
พันขึ้นมาจากหมอน้ำ และมีบัวบานใหญ่
ดอกหนึ่ง ชูดอกเด่นอยู่ตรงกลาง บนดอก
บัวนั้นทำเป็นรูปนางกษัตริย์ประทับนั่ง
พับพระบาทขวาอยู่บนดอกบัว ห้อยพระ
บาทซ้ายลงมาวางอยู่บนใบบัว หัตถ์ซ้าย
วางอยู่บนพระเพลาขวา ส่วนหัตถ์ขวา
ถือก้านชูดอกบัวตูมอยู่ระดับเหนืออังสา
ขวา มีข้างสองเชือกยื่นอยู่บนดอกบัวบาน
เชือกละดอก ขนานอยู่ ๒ ข้าง แต่ละ
เชือกชูงวงถือเต้าน้ำเทลงมาบนเศียรของ
นางกษัตริย์ (รูปที่ ๒๙) รูปนางกษัตริย์
ประทับนั่งบนดอกบัว มีข้างสองเชือก
ชูงวงถือเต้าน้ำเทลงมาบนพระเศียรนี้ นัก
ปราชญ์ ทางโบราณคดีชาวอังกฤษและ
ฝรั่งเศส ชื่อ มาร์แชลและฟูแซร์

(๑) Sir John Marshall ในหนังสือ A Guide to Sanchi

(รูปที่ ๒๗)

ธรรมจักร ที่สลูปลานูจิ คริสต์ศตวรรษที่ ๑
ทำเป็นรูปวงล้อกำลังหมุนอยู่บนเสา
เครื่องหมายทรงแสดงปฐมเทศนา

(รูปที่ ๒๘)

(บน) ธรรมจักรเป็นเครื่องหมายทรงประธานปฐม
เทศนา ภาพจำหลักที่ประตูลานูจิ หมายเลข ๓
(ล่าง) ที่สลูปลานูจิ คันโพธิ์และบัลลังก์ เป็น
เครื่องหมายครุฑ

รูปที่ ๒๘

ปางประสูติ จำหลักไว้บนประคูลหรือโครณทิศตะวันออกของพระมหาสถูปสาญจี

ลงความเห็นกันว่า เป็นภาพพระนางศิริ-
มหายา กำลังประสูติพระบ-มโพธิสัตว์
กล่าวคือ สมมติเป็นภาพปางประสูติใน
เรื่องพุทธประวัติ ในสมัยที่อินเดียมีข้อ
ห้ามมิให้สร้างรูปเคารพ ดังกล่าวมาข้างต้น
ช่างศิลป์จึงสร้างรูปแบบขึ้นแทน นอก
จากทำเป็นภาพพระนางศิริมหายาประ-
ทับนั่งบนดอกบัวมีข้างสองเชือกชูงวงยก-

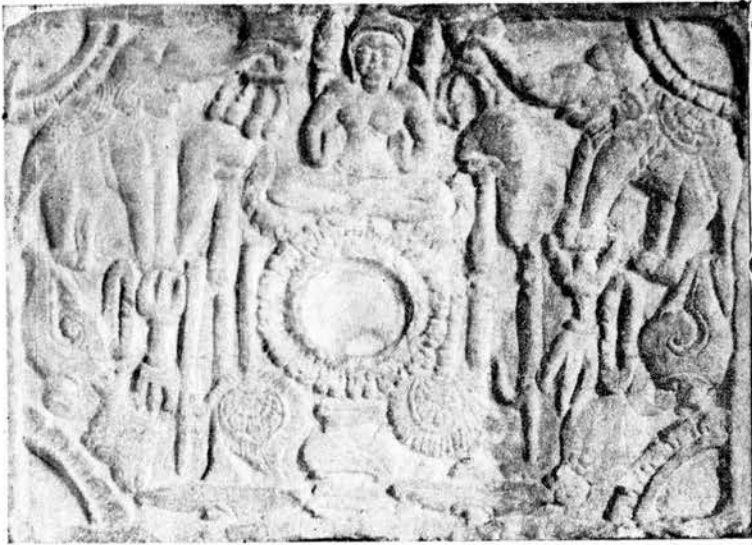
เต้าน้ำเทลงมาแล้ว มี
บางภาพทำเป็นพระนาง
ศิริมหายา ประทับยืน
บนดอกบัวบ้าง เช่น
ภาพจำหลักที่โครณทิศ-
เหนือพระมหาสถูปสาญจี
บางภาพก็จำหลักจำเพาะ
รูปหม้อน้ำมีดอกบัวทั้ง-
บาน และตุ่มชูก้านและ
ดอกขันมา ไม่มีรูป
พระนางศิริมหายาและ
ข้าง ๒ เชือก แต่คง
สมมติหมายรู้กันว่าเป็น
ภาพ แสดง สัญญลักษณ์
ปางประสูติเช่นกัน เมื่อ

ได้มา ชมภาพ จำหลัก ณ
โครณของพระมหาสถูปสาญจีเช่นนี้แล้ว
ก็ชวนให้คิดไปว่า ที่นี้แล้วกระมังที่ช่าง
ศิลปินนครปฐมโบราณของเรามาได้แบบ
อย่างไป ทำขึ้นใน ลัทธิธรรมจักร ศิลา
ดังกล่าว มาข้างต้น

ลายจำหลักที่ ธรรมจักร ศิลา
ชักพาให้ ข้าพเจ้าเล่า ประวัติ
ราชวงศ์ ของพระมหากษัตริย์

โบราณ ที่เคยมีพระบรมเทชาณุภาพ
ครอบ ครอบ อิน เตีย ตอน ภาค กลาง และ
เลยพา ท่าน ท่อง เทียวไป ชมภาพ จำหลัก
ที่ประตูหรือโถงของพระมหาสถูปสาญจี
ในประเทศอินเดียแล้วนั้น คราวนี้เรา
กลับมาช่วยกันพิจารณาภาพจำหลัก ที่ลั
ธรรมาจักรในพิพิธภัณฑสถาน ฯ พระปฐม
เจดีย์ของเรา เปรียบเทียบกันดูอีกครั้ง
ที่ตอนล่างของธรรมาจักรศิลาล้วนนั้นจำหลัก
เป็นดอกบัวใหญ่ บนดอกบัวจำหลักรูป
นางกษัตริย์ประทับนั่งขัดสมาธิราบ สอง
หัตถ์ประคองพระอุทร มีข้างสองเชือก
ยี่นอยู่บนกลีบบัวดอกเดียวกันข้างละเชือก
ชูงวงถือเต้าน้ำเทลงมายังนางกษัตริย์ จะ
เป็นไปได้อย่างไรที่เราจะสร้างจินตนาการของ
เราให้ล่องลอยไปว่า ในสมัยโบราณเกือบ
สองพันปีมาแล้ว มีพุทธศาสนิกชนคนใด
คนหนึ่ง หรือคณะใดคณะหนึ่ง เดินทาง
จากนครปฐมโบราณไปสู่ดินแดนอินเดีย
เพื่อไปนมัสการปูชนียสถานในพระพุท
ศาสนาและได้เดินทางไปจนถึงพระมหา
สถูปสาญจี หรือตรงกันข้าม มีบุคคล
ซึ่งเป็นพ่อค้า, กบฏ, ชาวดินเรือ
หรือพระภิกษุสงฆ์ ผู้ใดผู้หนึ่งหรือคณะ
ใดคณะหนึ่ง ซึ่งเคยเห็นพระมหาสถูป-

สาญจี ได้เดินทางจากอินเดียมาสู่ดินแดน
แห่งนครปฐมโบราณ มาบอกเล่าแก่สืบ
ให้ทราบต่อ ๆ กันมาว่า ที่พระมหาสถูป
สาญจี มีประตูหรือโถงทำด้วยศิลาและ
จำหลักภาพเป็นรูปลัธรรมาจักร ภาพ
จำหลักเป็นบัลลังก์ และต้นพระศรีมหา
โพธิ จำหลักเป็นรูปพระนางศิริม
หามายาประทับนั่งบนดอกบัวมีข้างสองเชือกยี่นบน
ดอกบัวชูงวงถือเต้าน้ำเทลงมายังพระองค์
และข้างศิลปสมัยนั้นก็จดจำไว้ แล้วนำ
มาจำหลักลงไว้ในลัธรรมาจักรดังที่เห็นกัน
อยู่ในบัดนี้ แต่ข้างจำมาไม่ถนัด ว่าที่
พระมหาสถูปสาญจีเขาทำรูปพระนางศิริ
มหามายาประทับนั่งอยู่บนดอกบัวคนละ
ดอกกับข้างสองเชือก หากแต่สลับตรับ
ฟังมาว่า ข้างสองเชือกก็ยี่นอยู่บนดอกบัว
ด้วยเหมือนกัน หรืออาจเป็นเพราะเนื้อที่
บนลัธรรมาจักรนั้นจำกัดอยู่ ข้างสมัย
นครปฐมโบราณจึงจำหลักรูปพระนางศิริ
มหามายากับข้างสองเชือกอยู่บนดอกบัว
ใหญ่ดอกเดียวกัน ดังท่านจะเห็นได้ที่
ธรรมาจักรศิลาในพิพิธภัณฑสถาน ฯ พระ
ปฐมเจดีย์บัดนี้ (ดูภาพลายเส้นเขียนจาก
ลายลัธรรมาจักรและภาพจำหลักปางประ
สูติ ณ พระมหาสถูปสาญจี เปรียบเทียบ)

รูปที่ ๓๐

ภาพดินปั้น ปางประสูติ หรือคชสถกษมี สมัยทวารวดี

ในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์

พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

๑. นางกษัตริย์ประทับนั่งสมาธิราบ สองหัตถ์ประกองอุทร หรือถือก้านดอกบัวตูมข้างละดอก จะเห็นดอกบัวตูมตั้งขึ้นเบื้องปฤษฎางค์เหนืออองสา
๒. ข้างสองเชือกขึ้นเครื่องคชาธารชูวงถือเต้าน้ำขึ้นไปยังนางกษัตริย์ และคว่ำเต้าน้ำเทลงมาเห็นเป็นสาย ๔ สาย
๓. แขนงามรี ๒ แขน่ ตั้งทางค้ำลง อยู่ระหว่างข้างกับนางกษัตริย์ ข้างละแขน
๔. ขอร้าง ๒ ขอ บักปลายลง ค้ำขึ้นข้างละขอ
๕. วัชร ๒ อัน ตั้งอยู่ ๒ ข้าง
๖. พวงประคำ หรือพวงมาลัย หรือบ่วงเชือกบาศ ๒ พวง หรือ ๒ บ่วง อยู่ ๒ ข้าง
๗. สังข์ ๒ ตัวตั้งหงายข้างละตัว
๘. ปลา ๒ ตัว หันหัวลงล่าง อยู่ข้างละตัว
๙. ฉัตร ๒ ฉัตร วางหงาย ค้ำตั้งขึ้นไปชนกับค้ำแขนงามรี ข้างละฉัตร
๑๐. พัดโบก หรือวาลวิชนี ๒ อัน ตั้งบักตัวพัดลง ค้ำชูขึ้น ข้างละอัน
๑๑. เต้าน้ำเบื้องล่างรองรับดอกบัวอยู่ตรงกลาง
๑๒. วงดอกบัวบานมีกลีบซ้อนแบบมองเห็นจากเบื้องบน อยู่ตรงกลาง รองรับอาสนะกลีบบัวของนางกษัตริย์ ๔ มุมของดินปั้นมีเสี้ยวกลีบบัวแบบบัวพื้นชกัณมุขละเสี้ยว

นอกจากภาพจำลองที่ธรรมจักร-
ศิลา ดังกล่าวแล้ว ยังได้พบภาพคล้ายคลึง
กันนี้ ซึ่งทำเป็นภาพดินปั้นบ้าง หินปูนสี
เขียวแก่บ้าง อีกหลายชิ้น แต่ชิ้นที่สมบูรณ์
ทำด้วยดินปั้นแผ่นสีเหลืองยาว ๒๑ ซม.
กว้าง ๑๔.๕ ซม. เก็บไว้ในพิพิธภัณฑสถาน
แห่งชาติ พระนคร มีป้ายบอกไว้ว่า
“ศิลปแบบทวารวดี ได้มาจากพระปฐม
เจดีย์ จังหวัดนครปฐม” (รูปที่ ๓๐)
ภาพดินปั้นแผ่นนี้ นาย เจ. เจ. โบเลส
(J. J. Boeles) เรียงไว้ในบทความเรื่อง
“กษัตริย์ศรีทวารวดี และเครื่องราชกกุธ-
ภัณฑ์” ในจดหมายเหตุของสยามสมาคม
เล่ม ๔๒ ภาค ๑ ประจำเดือนเมษายน
ค.ศ. ๑๙๖๔ (พ.ศ. ๒๕๐๗) (๑) ว่าเป็น
“คชลักษณ์” โดยอธิบายว่าเป็นภาชนะ
เครื่องสำอางสำหรับใส่แป้งและน้ำมันหอม
ซึ่งกษัตริย์สมัยทวารวดีโปรดให้ทำขึ้นเป็น
ราชูปโภค อย่างไรก็ดีตาม ภาพดินปั้น
แผ่นนี้ก็ดี ภาพจำลองที่ธรรมจักรศิลา
ดังกล่าวมาข้างต้นก็ดี ถ้าพิจารณาเปรียบ
เทียบกับภาพจำลองที่เสาประตูหรือโคตรณ
ของพระมหาสถูปสาญจีแล้ว เข้าใจว่า

เกิดขึ้นจากความคิดแนวเดียวกัน ซึ่งนาย
ฮาเวลล์ (๒) ได้อธิบายไว้ว่า “บรรดา
สัญลักษณ์ของพระพุทธศาสนานี้ มิใช่
เป็นของที่ (แรก) บัญญัติกันขึ้นในพระ
พุทธศาสนา แต่เป็นสมบัติทั่วไปของ
ศาสนาแบบอินโดอารยันทุกศาสนา การ
ยืมสัญลักษณ์ของกันและกันไปใช้นี้ จะ
เห็นได้เช่นในแผ่น (ศิลาจำลอง) ต่างๆ
แสดงรูปพระนาง (ศิริมหา) มายา พระ
พุทธมารดาประทับนั่งหรือยืนบนดอกบัว
ซึ่งชูดอกขึ้นมาจากเต้าน้ำ ส่วนด้านข้าง
มีช้างโสรจส่งพระนางจากเต้าน้ำที่ถืออยู่
ในวง เป็นการแน่นอน ตาม ม. พุซเซอร์
กล่าวไว้ว่า ภาพนี้ช่างประติมากรรมเขา
ใช้เป็นเครื่องหมายปางประสูติพระพุท-
องค์ มีกาลอุบัติอันน่ามหัศจรรย์ที่ได้เห็น
กันทุก ๆ เวลาเช้า มาหลายชั่วอายุของ
ศิลปินแต่สมัยก่อนพุทธกาลแล้ว เช่น
แสงเงินแสงทองที่เรียกว่าอุษา โผล่ขึ้น
มาจากมหาสมุทร และดอกบัวพระพรหมา
ซึ่งสมมติเป็นบัลลังก์ของพระผู้สร้าง ขยาย
กลีบแย้มบาน อุษาสมมติเป็นนางฟ้าผู้เปิด
ประตูสวรรค์และเธอจะได้รับการโสรจสง

(๑) The King of Sri Dvāravati and his Regalia, The Journal of the Siam Society, Vol. III, part I, April 1964

(๒) E.B. Hawell in A Handbook of Indian Art, pp 32-33

จากข้างของพระอินทร์ กล่าวคือ เมฆฝน
ครั้นตกมาในสมัยพุทธกาล ความหมาย
ของนิยายดังกล่าวนี้เปลี่ยนแปลงไป พระ
พรหมาก็ถูกปลดออกจากบัลลังก์ นางอุษา
ก็กลายเป็นพระพุทธรูปมารดา ผู้มีพระนาม
ว่ามหาเมฆา ตามความหมายของคำแปล
ว่าความยั่ววนใหญ่ ซึ่งเป็นต้นเหตุแห่ง
ทุกข์โศกที่ พระ พุทธองค์ ทรงชี้ ทาง แห่ง
ความรอดพ้นไว้ ในศิลปะของอินเดียยุค
หลัง ๆ มา สมมติว่าอุษาหรือมหาเมฆานี้
เป็นนางลักษมี ว่าเป็นเทพธิดาแห่งความ
สว่างไสวของวันผู้ทำให้พระพิฆเนศวรค์สวมมี
ทรงขึ้นบานพระทัยเมื่อทรงมีชัยชำระการ
ต่อสู้กับบรรดาผีร้ายแห่งความมืดของราตรี
แล้วทรงนำเอาน้ำอมฤตที่ทรงกวณได้จาก
เกษียรสมุทรมาพร้อมกับองค์ลักษมีด้วย”
ถ้าภาพดินปั้นหมายถึงปางประสูติ จะเป็น
ไปได้ไหมที่มีภาพราชกกุธภัณฑ์ และ

เครื่องราชูปโภคบางอย่าง เช่น ฉัตรและ
พัทโปก กลั๊บบงายและห้อยลงมีคันฉัตร
ตั้งขึ้น เป็นนิมิตว่ากุมารที่ประสูติออกมา
จะไม่อยู่ครองเศวตฉัตร หรือเป็นเครื่อง
หมายแห่งมหาภิเนษกรรมณ์

เรื่องความหมายของภาพจำหลัก
ที่ธรรมจักรศิลา จะเป็นสัญลักษณ์ปาง
ประสูติในพุทธประวัติ หรือจะเป็นแบบ
“กชลักษณ์” เช่นบทความของนายโบลส
ก็สุดแต่ท่านผู้รู้จะวินิจฉัยลงความเห็นกัน
ต่อไป แต่ถ้าเป็นภาพแสดงสัญลักษณ์
ปางประสูติในพุทธประวัติ ธรรมจักรศิลา
ล่อนนาก็เป็นสมบัติศิลปะที่มีค่าเป็นอย่างยิ่ง
ที่นำเอาสัญลักษณ์ถึง ๒ ปาง คือ ปาง
ประสูติและปางประทานปฐมเทศนา (คือ
ตัวธรรมจักร) มารวมไว้ในวัตถุชิ้นเดียว
กัน.

